

Philosophy of J. P. Sartre

સાર્ત્ર

અનુક્રમણિકા

૧. અસ્તિત્વવાદની વિશેષતાઓ
૨. સાર્ત્રની સત્ અંગેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો
૩. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદ પર પ્રભાવ પાડનારા પરિબળો
૪. અસ્તિત્વવાદના વિચારવિષયો સ્પષ્ટ કરો.
૫. સાર્ત્રનો શૂન્ય અંગેનો ખ્યાલ.
૬. સત્નાં સંદર્ભમાં ઇશ્વરના ખ્યાલની સમજૂતી આપો.
૭. સાર્ત્રના નિરીશ્વરવાદની વિશેષતા જણાવી નૈતિક મૂલ્યો સમજાવો.
૮. સાર્ત્રનો કલ્પના અંગેનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સ્પષ્ટ કરો.
૯. માનવ સ્વાતંત્ર્યના અવરોધો જણાવો.
૧૦. સાર્ત્રનો કાર્યની પૂર્વશરત રૂપ સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલ.
૧૧. સાર્ત્રની આભાસવાદી પદ્ધતિ સદ્રષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરો.
૧૨. સાર્ત્રનો ચિંતાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.
૧૩. મૃત્યુ અંગેનું સાર્ત્રનું ચિંતન સ્પષ્ટ કરો.
૧૪. સાર્ત્રનો સ્વતંત્ર્ય સિદ્ધાંત

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

૧. અસ્તિત્વવાદની વિશેષતાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

એક અર્થમાં અસ્તિત્વવાદને ચેતનવાદ (Vitalism)નો વિસ્તાર ગણી શકાય. અસ્તિત્વવાદ ચેતનવાદના વાસ્તવિકતાવાદનો, કાળના પૃથક્કરણનો, બુદ્ધિવાદનો ત્યાગ કરે છે અને ચેતનવાદના વૈજ્ઞાનિકતાવદી વલણનો સ્વીકાર કરે છે. અસ્તિત્વવાદ ડિલ્થે, બર્ગસા અને નિત્સેના ચિંતનમાંથી પોષણ મેળવે છે. તેમજ હુસેર્લના દ્રશ્યાનુભવવાદનું મહત્વ અસ્તિત્વવાદી ચિંતનમાં સ્વીકારાયું છે. માર્સલ, હેડેગર, સાર્ત્ર વગેરે અસ્તિત્વવાદી ચિંતકોએ પોતાના ચિંતનમાં આગવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. સાર્ત્રના ચિંતનનો અભ્યાસ કરતા પૂર્વે સાર્ત્ર જે સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા છે એવા અસ્તિત્વવાદની મૂખ્ય લાક્ષણિકતાઓ અંગે જાણવું જરૂરી છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. આ સંપ્રદાયનું હાર્દ માનવ અસ્તિત્વ છે :

અસ્તિત્વવાદની કોઈ એક કે સર્વસામાન્ય સાંકેતિક સમસ્યા નથી. બધા અસ્તિત્વવાદીઓ “અસ્તિત્વવાદી અનુભવ” અંગે સર્વસંમત હોય તેમ જણાય છે. આ અસ્તિત્વવાદી અનુભવમાંથી જ તેમનું ચિંતન સ્ફુરે છે. અસ્તિત્વ અંગેનો અનુભવ દરેક અસ્તિત્વવાદી ચિંતકના ચિંતનમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે વ્યક્ત થતો જોવા મળે છે. જેમ કે

કર્કગાર્ડમાં તે સત્તાત્મક નિર્ણયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

યાસ્પર્સના મતે ‘સત્તાના ક્ષણભંગુરપણાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.’

હેડેગરના મતે ‘મૃત્યુ તરફ ધકેલાતા જવાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.’

સાર્ત્રમાં ‘અસ્તિત્વની ચિંતા, ભય કે જુગુપ્સાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.’

અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે ઉપરના બધા અનુભવો વૈયક્તિક હોવાને કારણે અસ્તિત્વવાદને ક્યારેક વૈયક્તિક ત્વનું જ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે.

૨. ‘અસ્તિત્વ’ એ મૂળભૂત તત્ત્વ છે :

અસ્તિત્વવાદીઓ માટે ‘અસ્તિત્વ’ (Existence) એ જ જિજ્ઞાસા અને સંશોધનનો વિષય છે. તેમનો દાવો છે કે સત્ત્વ કરતાં અસ્તિત્વ પ્રથમિક છે. જો કે દરેક અસ્તિત્વવાદી ‘અસ્તિત્વ’નો જુદો જુદો અર્થ કરે છે. આથી અસ્તિત્વનો કોઈ એક ચોક્કસ અર્થ જાણવો મુશ્કેલ છે. અસ્તિત્વ એ સત્નો આવિર્ભાવ છે અને દરેક ચિંતકમાં તે જુદા જુદા સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. અસ્તિત્વવાદ માનવ કેન્દ્રિય સમસ્યાને ઉકેલવા મથે છે. તેઓ નૃવંશશાસ્ત્રીય શબ્દ ‘માનવ’ ને બદલે ‘Dagein’ , ‘ના-માટે-સત્’ વગેરે શબ્દો વાપરે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ અતિવૈજ્ઞાનિકતાવાદમાં ખોવાયેલ માણસ અને માણસના પ્રશ્નને બારીકાઈથી જુએ છે. આથી ક્યારેક અસ્તિત્વવાદને માનવતાવાદના એક પ્રકાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. અસ્તિત્વવાદનું મૂખ્ય સૂત્ર છે- સત્ત્વ અસ્તિત્વમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે, અસ્તિત્વ સત્ત્વમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે.

૩. ‘અસ્તિત્વ’ને મૂર્ત અને વાસ્તવિક માનવામાં આવે છે :

અસ્તિત્વવાદીઓ દ્વારા જે અસ્તિત્વ વિષયક ચિંતન રજૂ થયું છે તેમાં તે અસ્તિત્વ સંપૂર્ણપે મૂર્ત વાસ્તવિક યા વાસ્તવિકતા અભિમુખ છે. મુક્ત સર્જન યા સર્જનાભિમુખ છે. આવું અસ્તિત્વ એક પ્રકારનો પ્રક્ષેપ છે અને કાલીય છે.

૪. ‘અસ્તિત્વ’ શુદ્ધ વિષયતા (Subjectivity) છે :

અસ્તિત્વવાદ માણસને શુદ્ધ વિષયતા માને છે. બર્ગસાના ચિંતનમાં શુદ્ધ વિષયતાનો ખ્યાલ પ્રગટ થયેલો છે. તેઓ વ્યાપક જીવનમાં અભિવ્યક્ત થતી ગગનગામી ચેતન પ્રક્રિયાના અંશ રૂપે વર્ણવે છે જ્યારે અહીં માનવના રૂપમાં વર્ણવાય છે. માનવીય વિશયતા સર્જનક્ષમ છે. માણસ પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાનું નવું સર્જન કરે છે અને તેથી તે પોતાની મુક્તિ પણ છે.

૫. બુદ્ધિપ્રધાન જ્ઞાનની જગ્યાએ સત્તાત્મક અનુભવની સ્થાપના :

બધા જ અસ્તિત્વવાદીઓ જ્ઞાતા-જ્ઞેય દ્વન્દ્વ અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિપ્રધાન જ્ઞાનનો અસ્વીકાર કરે છે એટલું જ નહીં તેનું ખંડન પણ કરે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ અનુસાર સાચું જ્ઞાન સત્તાની સમજણમાંથી નહીં પણ સત્તાના અનુભવમાંથી સ્ફુરે છે. તેમા માણસને પોતાની ક્ષણભંગુરતાનું ભાન થાય છે અને તેમાંથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તેના જીવનનાં નાશવંત હોવાના ભયમાંથી તે પોતે શ્રાપિત હોવાનું અને તેમાં મૃત્યુ જ સર્વોપરિ હોય એવા આ જગતમાં તેને જાણે કે ઘકેલી દેવામાં આવ્યો હોય તેવું ભાન થાય છે. આ ભાન તેનામાં ભય અને જુગુપ્સા પ્રેરે છે.

૬. માનવ અસ્તિત્વ કેવળ આત્મકેન્દ્રિય નથી :

અસ્તિત્વવાદીઓ કેવળ માનવને કેવળ અંતરાભિમુખ, આત્મકેન્દ્રિય કે આત્મરત માનતા નથી. માણસ દ્વારા પ્રગટ થતી સત્તા અપૂર્ણ અને અભિવ્યક્ત થવા અભિમુખ હોવાથી માણસ પોતાને હંમેશાં ‘જગત’માં રહેલા માણસ રૂપે જ જૂએ છે. આ જગત અને સત્તા સાથે તે જાણે કે અતુટબંધને બંધાયેલો હોય તેવો જણાય છે. જાણે કે માણસને આ જગતમાં ફેંકવામાં આવેલો હોય એમ પ્રત્યેક ક્ષણે તેણે નિશ્ચિત પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. આ પરિસ્થિતિ અને જગત તેના અસ્તિત્વને ખાસ પ્રકારનું બનાવી દે છે.

સમાપન :

આમ, અસ્તિત્વવાદ આ જગતમાં માનવ અને તેના અસ્તિત્વને શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. મોટેભાગે અસ્તિત્વવાદી ચિંતન સાહિત્યિક શૈલીમાં રજૂઆત પામતું હોવાથી કેટલાક ટીકાકારો અસ્તિત્વવાદના દાર્શનિક મોભા વિશે શંકા કરે છે. અસ્તિત્વવાદ બુદ્ધિવાદ વિરોધી વલણ પ્રગટ કરતું હોવાથી ક્યારેક તેને અબુદ્ધિવાદી દર્શન તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. ક્યારે અસ્તિત્વવાદને શ્રદ્ધાનાં દર્શન તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. તેઓમાં રૂઢિવાદીઓ જેવી કોઈ પરંપરા જોવા મળતી નથી. દરેક અસ્તિત્વવાદી દાર્શનિકની પોતાની આગવી મૌલિકતા છે. ક્યારેક અસ્તિત્વવાદને અનૈતિકતાવાદી દર્શન તરીકે પણ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે કેમ કે તે વ્યક્તિવાદી છે. રૂઢિવાદી અર્થમાં નૈતિકતાને વ્યક્તિનિરપેક્ષ માનવામાં આવે છે. ક્યારેક આ દર્શનને નિરાશાવાદી દર્શન તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. એજ રીતે ઘણી બધી વિશેષતાઓ સાથે અસ્તિત્વવાદ સમકાલીનોમાં ચર્ચાનો વિષય રહ્યો છે.

૨. સાર્વત્રીક સત્ અંગેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો

પ્રાસ્તાવિક :

સાર્વત્રીક પોતાના પુસ્તક ‘Being and Nothingness’ ની શરૂઆત સત્ની શોધ કરવાની વિચારણાથી કરે છે. તેમની આ શોધની પદ્ધતિ માટે તેઓ હુસેર્લની આભાસવાદી પદ્ધતિનો આગવી રીતે ઉપયોગ કરે છે.

સત્ અનેક રૂપોમાં ભાસે છે. આ આભાસો મિથ્યા નથી. આપણી ચેતના સમક્ષ ઉપસ્થિત આભાસોનું વર્ણન કરીએ છીએ તે સત્નું વર્ણન છે. જ્ઞાતા સમક્ષ અનેક આભાસો ઉદ્ભવે છે પણ બધા આભાસો કોઈ એક જ્ઞાતાના ચિત્તમાં નથી. જે આભાસો અજ્ઞાત રહી જાય છે તે પણ સત્ છે. આવા આભાસમય સત્ને સાર્વત્રીક Phenomenal Being તરીકે પણ ઓળખાવે છે. સત્ આભાસો કરતાં વિશેષ છે. આથી સાર્વત્રીક દ્રષ્ટિએ ચેતના જગતની સર્જક નથી.

જેમ આભાસો અનંત છે તેમ જ્ઞાતા પણ અનેક છે. બધા જ્ઞાતા પોતાના સ્થળ-કાળના ચોક્કસ સંદર્ભમાં જેને વસ્તુ કહે છે તે અનેક આભાસોની અનંત શ્રેણી છે. આ શ્રેણીઓના બધા આભાસો કોઈ એક જ્ઞાતા જાણી શકે નહીં. આમ, વ્યક્તિનું જ્ઞાન પરિમિત છે અને આભાસો અનંત છે. એટલે આપણે

વાસ્તવિક જગત કહીએ છીએ તે જ્ઞાતાથી સ્વતંત્ર છે. આ આભાસોની શ્રેણીથી પર એવું કોઈ નિરપેક્ષ સત્ નથી. આભાસોની એવી પણ શ્રેણીઓ છે કે જે હજુ જ્ઞાતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ નથી, તેને સાર્ત્ર ‘Trans phenomenal Being Or Being of Phenomena એટલે કે આભાસોનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ કહે છે. આ મતને કારણે સાર્ત્ર દ્રષ્ટિસૃષ્ટિવાદી નથી એ સિદ્ધ થાય છે. સાર્ત્ર અનુસાર વસ્તુ સત્ છે, જ્ઞાતા પણ સત્ છે. હયાતી ધરાવતી વસ્તુ અને જ્ઞાતા વચ્ચે જ્ઞાનરૂપી સેતુ બંધાય છે. સત્ જ્ઞાતાને આધિન નથી. સત્નું જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્ઞાનનું સત્ સ્વીકારવું પડે. આદર્શવાદીઓથી જુદા પડતા સાર્ત્ર સત્ને જ્ઞાતાથી સ્વતંત્ર માને છે.

સાર્ત્ર સત્ના ત્રણ સ્વરૂપો દર્શાવે છે. ૧.વસ્તુરૂપી સત્ જે છે તે ૨. ચેતનરૂપી સત્ જે તેને માટે છે ૩. પરલક્ષી સત્.

૧. વસ્તુરૂપી સત્ (જે છે તે)

તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે સત્ની વિચારણા પ્રાચીન ગ્રીક ફિલસૂફ પારમેનાઇડીઝ અને હેરાક્લિટસના સમયથી થતી આવી છે. સાર્ત્ર સત્ શબ્દ મુખ્યત્વે વસ્તુરૂપી સત્નાં સંદર્ભમાં પ્રયોજે છે. તેનું કારણ એ છે કે સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ ચેતનાનું જે ‘સત્’ છે તે જગતનાં ‘સત્’ કરતાં જુદા પ્રકારનું છે. આ સત્ના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

સત્ના લક્ષણો :

૧. તે છે.

૨. તે સ્વયં છે.

૩. તે જે છે તે છે.

૪. તેનું કોઈએ સર્જન કર્યું નથી. કારણ કે સર્જન કરવા માટે સર્જનહારનું ‘સત્’ પહેલા હોવું જોઈએ. તે પહેલા શું હતું ? અથવા તે કેવી રીતે થયું ? તે પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

૫. તે અનાદિ અને અકલિત છે. સત્ સક્રિય છે નિષ્ક્રિય નથી. કારણ કે કોઈ વસ્તુ પહેલા ‘હોય’ તો જ તે સક્રિય બને છે.

૬. સત્ પોતાની સાથે એકરૂપ છે. એટલે કે તેની અંદર કે બહાર કશું જ નથી.
૭. સત્માં માત્ર ‘હોવાપણું’ છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા કાળના પરિમાણો તેને સ્પર્શતા નથી. તેમાં પરિવર્તન નથી.
૮. તે સંપૂર્ણરીતે ભાવાત્મક છે. તેમાં નિષેધનું કોઈ તત્ત્વ નથી. તેમાં કોઈ પારગામી નિર્દેશ નથી. તેમાં કોઈ સંભાવનાઓ નથી.
૯. તેનું ‘હોવાપણું’ અનિવાર્ય નથી. તેના હોવાપણાને કશામાંથી તારવી શકાતું નથી. તે એકરૂપ, અભિન્ન અને સભર છે. તેનું કોઈ ઔચિત્ય કે પ્રમાણ્ય દર્શાવી શકાતું નથી.
૧૦. સત્ હંમેશાં તેના જ્ઞાન કરતાં વિશેષ છે. જ્ઞાન થવા માટે જ્ઞાતાનું સત્ આવશ્યક છે.
૧૧. ચિત્ત, અહમ્ કે સ્વ-ભાન આવા સત્નું લક્ષણ કદાપી ન હોઈ શકે.

પરંપરાગત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘સત્’ (Being), ‘અસ્તિત્વ’(Existence) અને ‘વાસ્તવ’(Reality) સમાનાર્થી તરીકે પ્રયોજાય છે. પછીથી સત્ત્વ અને અસ્તિત્વ વચ્ચેનો ભેદ પાડવામાં આવ્યો અને ધીરે ધીરે સત્નો ખ્યાલ વધુ અમૂર્ત બનતો ગયો. કેન્ટે તો સત્ યા અસ્તિત્વને વિધેય તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં તેવી દલીલ કરી. હેગલના દર્શનમાં સત્નો ખ્યાલ અમૂર્તતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. તેમણે ‘શુદ્ધ સત્ અને શુદ્ધ અસત્’ ને એક કરી દીધા. હેગલે જણાવ્યું કે તત્ત્વચિંતકો માટે વિશિષ્ટ અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન જ ગૌણ છે. હેગલના આ ખ્યાલની વિરુદ્ધમાં કિર્કગાર્ડ ફરીવાર સત્ યા અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન આગળ ધરે છે. સત્ના સામાન્ય લક્ષણો નક્કી ન કરવાને કારણે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનાં અસ્તિત્વની અવગણના થાય છે. આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્ અને અસ્તિત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ થતો ગયો છે.

સાર્ત્રેએ આપેલ સત્નું લક્ષણ ‘સત્ છે’ ની સામે વાંધો લેતા પાસ્કલ કહે છે કે, ‘સત્ છે’ એમ કહેવામાં પૂનરુક્તિનો દોષ થાય છે. વ્યાખ્યા કે લક્ષણના નિયમ મુજબ જે લક્ષ્ય હોય તે જ લક્ષણ બની જાય તો પૂનરુક્તિ દોષ થાય. સત્ની વ્યાખ્યામાં આવું બને છે. સત્ ‘છે’ એમ કહેવામાં પૂનરુક્તિ દોષ થાય છે અને અસત્ છે એમ કહેવામાં સ્વ-વિરોધ આવે છે.

૨. ચેતનરૂપી સત્ (જે છે તેના માટે છે) **Being for it self**

સાર્ત્ર સત્ના ત્રણ સ્વરૂપો વર્ણવે છે. વસ્તુરૂપી સત્- જે-છે-તે જ રહે છે અને જે-છે-તે જ સ્વરૂપમાં વર્ણવી શકાય છે. પરંતુ ચેતનરૂપી સત્ને એ રીતે વર્ણવી શકાતું નથી. જે અર્થમાં ‘પથ્થર પથ્થર છે’ તે અર્થમાં ‘માણસ માણસ નથી’ મૂળ માણસ અભાવાત્મક (શૂન્ય) છે એવા ચેતનરૂપી સત્ની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે.

લાક્ષણિકતાઓ :

૧. સત્- ‘જે છે તે નથી’ અને ‘જે નથી તે છે’
૨. ચેતનરૂપી સત્ શૂન્યનું મૂળ છે.
૩. તે સંભાવનાઓ યા શક્યતાઓ પરત્વે અતિક્રમણ કરે છે.
૪. તે મુક્ત છે.
૫. તે મૂલ્યોનો આધાર છે.
૬. તે કાળગ્રસ્ત છે.
૭. તે પોતાની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતું નથી.
૮. તે નિરવૈયક્તિક છે.
૯. તે પદાર્થ નથી પણ પદાર્થનો અભાવ છે.
૧૦. ભાન અને સ્વ-ભાન તેનું હાર્દ છે.

સાર્ત્રએ આપેલ ઉપરોક્ત ચેતનરૂપી સત્ની લાક્ષણિકતાઓની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે આપી શકાય છે. જે મુખ્ય ચાર લક્ષણોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

૧. ચેતનરૂપી સત્ નિરવૈયક્તિક છે :

સાર્ત્ર કોઈ પારલૌકિક તત્ત્વ કે અહંનો સ્વીકાર કરતા નથી. આ બાબતમાં તે હુસેલ્લી જુદા પડે છે. ચેતનરૂપી સત્ કે ચેતના વિષયગામી છે. તે વિષયોને પ્રસ્થપિત કરે છે. તે સ્વયં પરદર્શક છે. તેનામાં કોઈ સામગ્રી નથી. તે કોઈક વિષયની ચેતના જ છે. પરંતુ તેમાં ‘અહમ્’ શિખર સ્થાને નથી. ચેતના પોતાના પ્રતિબિંબાત્મક કાર્યથી અહમ્ને સર્જે છે. અહમ્ ચેતનાનું સર્જન છે. જ્યારે ચેતના

કોઈ પ્રવૃત્તિમાં કે વિષયમાં પરોવાયેલી હોય છે ત્યારે તેમાં ‘સ્વ’ કે ‘અહમ્’ નું ભાન હોતું જ નથી. ચેતનામાં કોઈ પ્રકારનું સ્થિર સત્ નથી. તે પ્રવાહી સત્ છે. તેમાં વસ્તુઓ જેવી સઘનતા નથી.

૨. ચેતનરૂપી સત્ પદાર્થ નથી :

ડેકાર્ટ ‘સ્વ’ની વ્યાખ્યા ‘વિચાર કરતો પદાર્થ’ એવી આપે છે. ચેતનરૂપી પદાર્થનો ગુણ વિચારણા કરવાનો છે. પણ સાર્ત્ર તેને પદાર્થદોષ કહે છે. વસ્તુરૂપી સત્ પદાર્થ છે પણ ચેતનરૂપી સત્ પદાર્થ નથી. ચેતના પદાર્થ નહીં પણ ક્રિયા છે. ક્રિયા તરીકે તે પોતાની બહારના વિષયો સુધી પહોંચે છે. ચેતના કોઈ વિષયોની જ હોઈ શકે. ચેતનાનું અસ્તિત્વ જ પરલક્ષી છે. તેનું અધિષ્ઠાન તેના પોતાનામાં નથી. ચેતના શૂન્યરૂપ છે. અભાવાત્મક છે. પદાર્થથી વેગળી હોવામાં જ તેનું સત્ત્વ છે. એટલે ચેતનાનાં હાર્દમાં વિયોગ છે, જુદાઈ છે. સત્નો નિષેધ કરવામાં જ ચેતનાનું સત્ છે. ચેતના સત્થી વિખુટી રહેવા જ સર્જાઈ છે અને છતાં સત્નું પ્રતિબિંબ પાડવામાં જ તેનું અસ્તિત્વ છે.

૩. ચેતનરૂપી સત્ ઇચ્છા સ્વરૂપ છે :

ચેતના એટલે અધુરાપણું, ઝંખના, તૃષ્ણા. ચેતનાનું અસ્તિત્વ જ વસ્તુના વિયોગમાં છે. આથી તેનું ધ્યેય વસ્તુ સાથે એકત્વ સાધવાનું છે. સાર્ત્ર ચેતનાનાં વસ્તુ સાથેના સંબંધની દ્રષ્ટિ આંતરિક નિષેધ હોવાનું માને છે બાહ્ય નિષેધ નહીં. ‘ટેબલ ખુરશી નથી’ એ વિધાન બહારની વસ્તુઓનો નિષેધ છે. પરંતુ બીજનો ચંદ્ર જોઈને મને તે અધુરો લાગે ત્યારે જ્ઞાતા અને વસ્તુ વચ્ચે આંતરિક નિષેધનો સંબંધ થાય છે. પુનમના ચંદ્ર તરફ મારી ચેતના ભાવીમાં પ્રક્ષેપણ કરે છે. એટલે મને બીજનો ચંદ્ર અધુરો લાગે છે. આ અધુરાપણું પરિપૂર્ણતા ઝંખતી ચેતનાનું લક્ષણ છે. જે વર્તમાન પરિસ્થિતિને ઓળંગીને સંભાવનાઓ પ્રસ્થાપિત કરી શકે તેને જ ન્યુનતાનો અનુભવ થાય. ન્યુનતા, ખાલીપણું, અધુરપ વગેરે વિશેષણો જડ પદાર્થને ‘કશુંક ખુટે છે’ એમ ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે વ્યક્તિને સંપૂર્ણતાની સમજ હોય.

સાર્ત્ર ઇચ્છાની વ્યાખ્યા આપતા લખે છે કે, “ઇચ્છા એટલે સત્થી વંચિતતા” સત્નો અભાવ ઇચ્છાનું મૂળ છે. ચેતનરૂપી સત્ મૂળતો અસત્ છે. તેને વસ્તુરૂપી સત્ની ઝંખના છે. ચેતનરૂપી સત્ અને વસ્તુરૂપી સત્ વચ્ચે દ્વૈત

અનિવાર્ય છે. કારણ કે ચેતનરૂપી સત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. બન્નેનાં લક્ષણો પરસ્પરથી ભિન્ન છે. આથી ચેતરૂપી સત્ ઇચ્છે તો પણ વસ્તુરૂપી સત્ બની શકે નહીં.

ચેતના હંમેશાં ખાલી જ રહે છે. જગતની વસ્તુઓથી તેને ભરી શકાતી નથી. તાત્વિક રીતે માણસ કદાપી સુખી થઈ શકે જ નહીં. કારણ કે ચેતનરૂપી સત્ ઇચ્છા સ્વરૂપ છે.

૪. ચેતનરૂપી સત્ મૂલ્યો અને સંભાવનાઓથી ઘેરાયેલું છે :

ચેતનરૂપી સત્માં ન્યૂનતા, અધુરપ, રિક્તતા છે. એટલે જ તે ભાવી શક્યતાઓ અને મૂલ્યો પ્રત્યે ઘેરાય છે. તે જ મૂલ્યોનો સર્જનહાર છે. ‘માણસ હોવું’ એટલે ‘મૂલ્યાંકન કરવું.

ઇચ્છારૂપી ચેતના મૂલ્યલક્ષી છે. તે વાસ્તવિકતા ઓળંગીને આદર્શો પ્રસ્થાપિત કરે છે. શક્યતાઓ ચેતનાની ગતિને લીધે છે વસ્તુઓની સ્થિતિને લીધે નથી. ‘અસ્તિત્વ શબ્દનો અર્થ આગળ નીકળી જવું એવો કરવામાં આવ્યો છે. જગતના પદાર્થોનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાથી મૂલ્યનિર્ણય શક્ય બને છે. દા.ત. ‘આ રસ્તો માર ચાલવા માટે અનુકુળ છે.’, ‘આ ગ્લાસ જેના વડે હું બીયર પીવાનું પસંદ કરીશ.’ વગેરે વસ્તુઓ નિમિત્તરૂપી મૂલ્ય ધારણ કરે છે.

ટૂંકમા વસ્તુરૂપી સત્ ‘જે છે તે છે’ તે એકરૂપ છે. તેમાં શૂન્યને પ્રવેશવા માટે કોઈ તિરાડ નથી. તે પૂર્ણ તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. તેમાં દ્વૈત નથી. તે ભેદરૂપ નથી. જ્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ ચેતનરૂપી સત્માં વિસ્તરવાની ક્રિયા છે. તે પોતાની સાથે એકરૂપ નથી. તેમા સક્ષીભાવ છે. તેમાં તિરાડ છે. તેને કારણે તેમાં શૂન્યને પ્રવેશવાની તક મળે છે. તેને ‘જે છે તે’ એવા શબ્દોથી વર્ણવી શકાય નહીં. કારણ કે માણસો ‘જે નથી તે’ બને છે. તે પોતાને જ અતિક્રમે છે. તે પોતાની મર્યાદાઓને ઓળંગી જવા ઇચ્છે છે. એટલું જ નહીં ‘સ્વ’ની ક્ષીતિજોને ઓળંગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જગતના પદાર્થો પરત્વે પ્રવૃત્ત થાય છે.

૩. પરનું સત્ યા પરલક્ષી સત્ Being for other :

બીજા માણસનો વ્યક્તિની ચેતનામાં જે અનુભવ થાય છે તેને સાર્વ સત્નું ત્રીજું સ્વરૂપ પરનું સત્ કહે છે. બીજા શબ્દોમાં તેને પરલક્ષી સત્ કહે છે. માનવીય અસ્તિત્વમાં ચેતનરૂપી સત્ અને પરલક્ષી સત્ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે.

માણસનું શરીરભાન ચેતનાને તિવ્ર બનાવે છે. શરીરભાન બીજાની હાજરી અને દ્રષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે. બીજો માણસ પોતાના શરીરને જાણે છે. વ્યક્તિનું શરીર તેને ‘પર’ ના સત્ત્વની નોંધ લેવા પ્રેરે છે.

સમસ્યા :

આજ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ‘પર’ ના અસ્તિત્વની સમસ્યા વિશેષ રૂપે ચર્ચાય નથી. અનેક જીવવાદમાંથી પણ જીવોના અનેકત્વ વિશે સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી. ચૈતન્યવાદ અને વાસ્તવવાદ પણ બે વ્યક્તિના સંબંધને બાહ્ય વસ્તુનાં સંબંધની જેમ વિચારે છે જે સાર્ત્રને માન્ય નથી. વાસ્તવવાદીઓ મારું શરીર અને મારીચેતના તેમજ બીજાનું શરીર અને બીજાની ચેતના એકબીજાને ભિન્ન માને છે. આદર્શવાદીઓ મારું અને બીજાનું શરીર ચેતનામાં પ્રતિબિંબરૂપે ઝીલાય છે એમ માને છે. સાર્ત્રને તેમાંથી પણ આ સમસ્યાનો ઉકેલ મળતો નથી.

‘પર’ ના સત્ સંબંધી સમસ્યાનો ઉકેલ આપવાનો પ્રયત્ન હુસેર્લ અને હેગલે કર્યો છે. પરંતુ હેગલર ‘પર’ના સત્ત્વને વધુ સારી રીતે સમજાવી શક્યા છે. ‘માણસનું જગતમાં સત્’ એ માનવસત્ત્વનું રહસ્ય સાથે હોવામાં રહેલું છે. ‘મારા’ સત્ત્વનું એક આવશ્યક લક્ષણ બીજાનું સત્ છે. આથી ‘સ્વ’ અને ‘પર’ બન્ને જગતમાં વાસ્તવિક રીતે છે. એ જ રીતે જગતનું હોવાપણું પણ વાસ્તવિક છે. જગતની વસ્તુઓ ‘સ્વ’ અને ‘પર’ ના સાધ્યોના સાધનો છે. માનવ સંબંધો અને જૂથનો વિચાર ‘પર’ ના સત્ત્વથી ઘડાય છે.

હેગલરનો ‘પર’ નો ખ્યાલ સાર્ત્રને વધુ સંતોષકારક જણાય છે. માત્ર તેમાં માનવ સંબંધો ‘સ્વ’ અને ‘પર’ની નિષેધક ચેતના અંગેનો પોતાનો ખ્યાલ ઉમેરે છે.

પરલક્ષી સત્ત્વના લક્ષણો :

૧. ‘પર’ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ કે જ્ઞાતા છે. તેની વાસ્તવિક પ્રતીતિ પરની દ્રષ્ટિમાં હું ‘પાત્ર’ કે ‘વિષય’ બનું છું તેમા રહેલ છે. હું તેના જ્ઞાનનો વિષય છું એવી જ રીતે ‘હું’ જ્ઞાતા છું અને ‘પર’ મારી ચેતનાનો વિષય છે. આ માત્ર અનુમાનનો વિષય નથી. પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ જ્ઞાનનો વિષય છે.

૨. બીજો માણસ મારા જેવી ચેતના ધરાવતો સાક્ષી છે. તેવું મને તેની નજરથી ભાન થાય છે. શરમ, ગર્વ, ભયનો અનુભવ ‘પર’ ના સત્ને પ્રગટ કરે છે.

૩. ‘પર’ ના સત્થી મારા સત્ માટે મર્યાદા ઊભી થાય છે. તેનું સંપૂર્ણ સત્ મારાથી ગ્રહણ કરી શકાતું નથી. કારણ કે તે એક સ્વતંત્ર ચેતનારૂપી સત્ છે. મારી શક્તિઓ તે અગાઉથી વિચારીને પોતાની શક્તિઓ બનાવી શકશે. જગત ઉપરથી મારું વર્યસ્વ પરલક્ષી સત્ને લીધે હું ગુમાવું છું.

૪. દેશ અને કાળમાં પરની નજર મને નિશ્ચિત રીતે પ્રસ્થાપિત કરે છે. મારી જેમ ‘પર’ પણ જગતના પદાર્થનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. તેના ધ્યેયો જુદા હોઈ શકે છે.

૫. ‘પર’ મારું મૂલ્યાંકન કરે છે અને હું તેનું મૂલ્યાંકન કરું છું.

૬. પરલક્ષી સત્ શા માટે છે તેનું કોઈ પ્રમાણ નથી. અનેકતાનો આધાર કાંઈ એકલતામાં છે કે નહીં તે આપણે કદાપી જાણી શકીએ નહીં.

૭. ‘સ્વ’ અને ‘પર’ ના પરસ્પર જ્ઞાનનું માધ્યમ શરીર છે. મારું શરીર ‘પર’ ને માટે, મારું શરીર મારે માટે અને મારું શરીર ‘પર’ ના જ્ઞાનનાં વિથય રૂપ. આમ, ત્રણ પરિમાણમાં શરીરનું અસ્તિત્વ છે. પોતાનું શરીર બીજાની ચેતનામાં પ્રવેશે છે તેનું ભાન ‘શરમાળપણા’ ના અનુભવમાં થાય છે.

૮. ‘સ્વ’ અને ‘પર’ ના સંબંધો હંમેશાં સંઘર્ષયુક્ત હોય છે. પ્રેમ, ધિક્કાર કે ઉપેક્ષા માનવ સંબંધોનું કોઈ પણ સ્વરૂપ સંઘર્ષમાં જ પરિણમે છે.

૯. ચેતનરૂપી સત્, વસ્તુરૂપી સત્ અને પરલક્ષી સત્ ત્રણેય એકબીજા સાથે સંઘર્ષ નિષેધનાં સંબંધની સંકળાયેલા છે. ‘સ્વ’ નું અસ્તિત્વ, પરનું અસ્તિત્વ કે વસ્તુનું અસ્તિત્વ કશામાંથી ક્ષિત થતું નથી, અનિવાર્ય નથી અને અસંગત છે.

આમ, સાર્ત્ર જે ત્રિવિદ્ય સત્નો નિર્દેશ કરે છે. તેમાં ‘જે છે તે છે’ દ્વારા વસ્તુરૂપી સત્ને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે જ્ઞાતાથી સ્વતંત્ર છે. જેવું છે તેવું ને તેવું જ રહે છે. તે જ્ઞાતાનું સાધન કે સાધ્ય બની શકે પરંતુ પોતાને કોઈ ધ્યેય નથી. તે માત્ર ‘હોવાપણું’ છે. પરંતુ માણસનું અસ્તિત્વ તેનાથી તદ્દન ભિન્ન હોવાનું સાર્ત્ર જણાવે છે. તેને સાર્ત્ર ચેતનરૂપી સત્ કહે છે. તેના માટેની સૂત્રાત્મક

રજૂઆત “જે નથી તે” દ્વારા કરે છે. કારણ કે માણસમાં કેવળ ‘હોવાપણું’ નથી. તે સ્વયં પોતાની મર્યાદાઓને ઓળંગી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવા જગતમાં માણસ એકલો નથી, બીજા માણસો પણ છે. જેને સાર્ત્ર પરલક્ષી સત્ કહે છે. ‘સ્વ’, ‘પર’ અને ‘વસ્તુ’ પરસ્પરનો સંઘર્ષમય અને નિષેધાત્મક સંબંધ વર્ણવે છે.

૩. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદ પર પ્રભાવ પાડનારા પરિબળો

સાર્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા

પ્રસ્તાવિક :

‘અસ્તિત્વવાદ’ (Existentialism) શબ્દ સૌ પ્રથમ પ્રયોજવાનું શ્રેય ફ્રેંચ પત્રકાર અને ચિંતક ગેબ્રિયલ મારસલના ફાળે જાય છે. સાર્ત્રની મિત્ર સિમોન-દ-બૂવા લખે છે તે પ્રમાણે પોતે અને સાર્ત્ર ૧૯૪૩ સુધી આ શબ્દથી અજાણ હતા. ત્યાર પછી સાર્ત્રએ અસ્તિત્વવાદની વ્યાખ્યા આપતા લખ્યું છે કે, “સુસંગત નિરિશ્વરવાદી વિચારસરણીના તાર્કિક પરિણામો તારવતી ફિલસૂફી એટલે અસ્તિત્વવાદ. ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન જેમાં અપ્રસ્તુત હોય અને જેમાં માનવીની પ્રવૃત્તિઓનો આશાવાદી સિદ્ધાંત હોય તે અસ્તિત્વવાદી વિચારધારા ગણાય.” સાર્ત્ર પોતાના અસ્તિત્વવાદી વિચારો રજૂ કરે તે પહેલા આ વિચારધારા પ્રવાહિત થઈ ચૂકી હતી. આથી સ્વાભાવિક છે કે સાર્ત્ર તેના પ્રભાવથી મુક્ત રહી શક્યા ન હોય. ત્યારે સાર્ત્રના ચિંતન પર ક્યા ચિંતક અને ચિંતનપ્રવાહની અસર પડી છે તે જોવું અનિવાર્ય બની જાય છે.

સાર્ત્રના ચિંતનને પ્રભાવિત કરતા પરિબળો :

એ વાત સાચી છે કે ફ્રેંચ અસ્તિત્વવાદીઓ ઉપર જર્મન પરંપરાની ખૂબ વ્યાપક અસર પડી છે. તેમ છતાં જર્મન ફિલસૂફી કરતાં અસ્તિત્વવાદની સાથે સાર્ત્રનું નામ વધુ સંકળાયેલું જણાય છે.

સાર્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનને આકાર આપતા કેટલાક પુરોગામી અને સમકાલીન ફિલસૂફીની અસર તેમના અસ્તિત્વાવાદ ઉપર કેટલી છે તેનો નિર્દેશ કરવાથી સાર્ત્રના અસ્તિત્વાવાદની પૂર્વભૂમિકા સ્પષ્ટ થશે.

૧. સાર્ત્ર અને અન્ય અસ્તિત્વાવાદીઓના વિચારો ગ્રીક, હિંબ્રુ અને ખ્રિસ્તી પરંપરામાં જણાય છે.

૨. સાર્ત્રના ચેતનાનાં સ્વરૂપના ખ્યાલનું મૂળ ડેકાર્ટની ફિલસૂફીમાં છે.

૩. વ્યક્તિવાદ, માનવગૌરવ, નૈતિક પસંદગી અને વ્યગ્રતા (ચિંતા) ની સાર્ત્રની વિચારણાનાં મૂળ ડેન્માર્કના ફિલસૂફ કિર્કગાર્ડમાં છે.

૪. જર્મન ફિલસૂફ નિત્શેનો નિરીશ્વરવાદ અને તેમની મૂલ્ય વિચારણાનો પ્રભાવ સાર્ત્રના નૈતિક ચિંતન પર સ્પષ્ટ જણાય છે.

૫. જર્મન ફિલસૂફ હુસેર્લની આભાસવાદી પદ્ધતિનો થોડાક મહત્વના ફેરફાર સાથે સાર્ત્રે સ્વીકાર કર્યો છે.

૬. સત્, શૂન્ય, પ્રમાણિક અસ્તિત્વ, માણસની જગતમાં સામેલગીરી અને મૃત્યુ વિશેનું હાઇડેગરનું ચિંતન સાર્ત્રની ફિલસૂફીમાં છવાઈ ગયું છે. જો કે સાર્ત્રના વિચારો ઘણી રીતે હાઇડેગર કરતાં જુદા પડે છે.

૭. બીજાના અસ્તિત્વની સાબિતી, આત્મભાન, મનનું નિષેધક સ્વરૂપ વગેરે ખ્યાલોમાં સાર્ત્રે જર્મન ફિલસૂફ હેગલના ઋણી છે.

૮. સાર્ત્રની સાહિત્ય અને લકામીમાંસા ઉપર બેનેડિક્ટ ક્રૉચેની અસર છે. કલાકાર અને વાચક વચ્ચેના સંબંધો તથા કલાનાં વિવેચનના અન્ય પ્રશ્નો પરત્વે સાર્ત્ર અને ક્રૉચે વચ્ચે ઘણી સમાનતા છે. કાન્ટની કલામીમાંસા સાર્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં અમુક અંશે સ્વીકાર્ય બની છે.

૯. કોઈડથી ઘણી મહત્વની બાબતોમાં સાર્ત્રનું અસ્તિત્વાવાદી મનોવિશ્લેષણ ભિન્ન હોવા છતાં, કોઈડ અને એડલરના મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમની સાર્ત્રના મનોવિશ્લેષણ ઉપર સ્પષ્ટ અસર છે.

પરંપરાની અસર :

સાર્ત્રના તત્ત્વચિંતનને સમજવા માટે તેમના પર ગ્રીક, હિંબ્રુ, ખ્રિસ્તી અને જર્મન પરંપરાની કેવી અસર પડી છે તે પણ સમજવું અનિવાર્ય છે.

૧. ગ્રીક પરંપરા :

ગ્રીક પરંપરામાં પ્લેટોના ચિંતનમાં તર્કશક્તિ એક સ્વતંત્ર શક્તિ તરીકે રજૂ થાય છે. તેમણે તર્કની દ્રષ્ટિએ શુદ્ધ સત્ત્વની શોધ કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. તર્કની પ્રતિષ્ઠા કરનાર સોક્રેટિસને ગુનેગાર ગણવામાં આવ્યા હતા. હેરેક્લીટસથી એરિસ્ટોટલ સુધીનો સમયગાળો તર્કના આવિષ્કારનો ઉત્તમ ગાળો ગણી શકાય.

“તર્ક માણસનો આત્મા છે” એરિસ્ટોટલનું આ સૂત્ર ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનના હાર્દ સમાન છે. પશ્ચિમની સભ્યતાનો આધુનિક વિકાસ ગ્રીક પરંપરાને આભારી છે.

પશ્ચિમના ચિંતકોએ ગ્રીક ફિલસૂફીની પૂર્વભૂમિકામાં જ વિચાર્યું છે. ગ્રીક ચિંતનનો વિરોધ કરનારા, તેનાથી જુદા પડનારા ચિંતકોએ પણ તે ચિંતનની જ પરિભાષા અને દલીલો કરવાની રીતો વાપરી છે.

૨. હિંદૂ પરંપરા :

હિંદૂ કર્મવાદી છે જ્યારે ગ્રીક જ્ઞાનવાદી છે. હિંદૂ માટે સત્કર્મ જ્યારે ગ્રીક માટે સત્ય મહત્વનું છે. હિંદૂ પરંપરાએ માનવજાતને કાયદાનો ખ્યાલ આપ્યો તો ગ્રીકે વિજ્ઞાનની ભેટ આપી. હિંદૂ પરંપરામાં માણસ અને ઇશ્વરનો સંબંધ શ્રદ્ધાનો છે. તેમની દ્રષ્ટિએ ‘બૌદ્ધિક સન્યાસ’ અનિષ્ટ છે. તેઓ ગ્રીક ચિંતકોની માફક માત્ર ‘સાક્ષી’ બનવા માગતા નથી. માણસનું મરણશીલ, પતનશીલ અસ્તિત્વ અને તેની સમસ્યાઓ હિંદૂ પરંપરા માટે વધારે મહત્વની છે. ‘શ્રદ્ધાવાન પુરુષ’ એ હિંદૂ આદર્શ છે.

૩. ખ્રિસ્તી પરંપરા :

ગ્રીક પરંપરા ‘બૌદ્ધિક સન્યાસ’ છે તો હિંદૂ પરંપરા ‘શ્રદ્ધાનો સન્યાસ’ છે. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે “માનવી કોણ છે ?” એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો. તો સંત ઓગસ્ટાઇને “હું કોણ છું ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. ઇશ્વરના અસ્તિત્વને તાર્કિક રીતે અનિવાર્ય ગણ્યું હતું. અનિષ્ટ, પાપ, માનવીય પામરતા વગેરે હકીકતોને અવગણીને સંત ઓગસ્ટાઇને ઇશ્વરવિદ્યાને બૌદ્ધિક આધાર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમાં હિંદૂ અને ગ્રીક પરોરાના તત્ત્વોનો સમન્વય જોવા મળે છે. જર્મન ફિલસૂફ લાઇબ્નિસે શ્રદ્ધા અને તર્કનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આ પરંપરામાં સત્ત્વ અને અસ્તિત્વના સંબંધની વિચારણા ઘણી વિવાદાસ્પદ રહી છે. પ્લેટો અને પ્લેટોવાદીઓ સત્ત્વને મહત્વ આપે છે. જ્યારે

અસ્તિત્વવાદીઓ અસ્તિત્વને મહત્વનું માને છે. તેમાં સંત થોમસે અસ્તિત્વવાદી દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હતો. તેમના મતે અસ્તિત્વ ધરાવવાની જે ક્રિયા છે તે જ મૂળભૂત છે. ખ્રિસ્તી ચિંતકોની સત્ત્વ અને અસ્તિત્વની ચર્ચા અસ્તિત્વવાદી દર્શનને આકાર આપતા પરિબળ તરીકે મહત્વની છે.

૪. ફ્રેંચ પરંપરા :

૧. પાસ્કલ :

૧૭ મી સદીના મહાન વૈજ્ઞાનિક પાસ્કલના માનવીની પરિસ્થિતિ વિશેના વિધાનો જેટલા જ નિરાશાવાદી છે.

પાસ્કલ લખે છે કે, “આપણી મરણશીલ અને પામર પરિસ્થિતિની કુદરતી કમનસીબી એવી અસહાય છે કે કોઈ બાબત આપણને આશ્વાસન આપી શકે તેમ નથી. દેવ અને પ્રવૃત્તિનું વૈવિધ્ય સર્જીને આપણે તેમાંથી છટકવાની કોશિષ કરીએ છીએ. માણસની શૂન્યતા, એકલતા, અપર્યાપ્તતા અનેરિક્તતામાંથી બચવા માટે દેવ અને પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્યાંતર કરવામાં આવે છે.”

પાસ્કલ વ્યવસાયથી ફિલસૂફ ન હોવા છતાં ફિલસૂફીમાં માનવીય પરિસ્થિતિની મૂર્ત વિચારણા કરીને ઘણું પ્રદાન કર્યું છે. તેમને મુસાફરીમાં એક અકસ્માત થતાં મૃત્યુનાં મુખમાં ધકેલાઈ જવાનો અનુભવ થયો અને તે પછી શૂન્યતા અને મૃત્યુ શિં અસ્તિત્વવાદી દ્રષ્ટિકોણ તેમણે રજૂ કર્યો. અસ્તિત્વની આકસ્મિકતા, અસંગતતા, પરિમિતતા અને શૂન્યતાના ખ્યાલો હાઈડેગર અને સાર્ત્ર કરતાં ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે પાસ્કલની વિચારણામાં જોવા મળે છે.

૨. ડેકાર્ટ :

પાસ્કલની વિરુદ્ધ ડેકાર્ટ પ્રખર બુદ્ધિવાદી હતા. ગાણિતિક પદ્ધતિથી શંકામુક્ત સત્ય ફિલસૂફીમાં સ્થાપવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો. અમૂક સત્યો પ્રજ્ઞાથી પ્રગટ થાય છે અને તર્કથી સાબિત થાય છે. “Cogito Ergo Sum” એટલે કે, ‘હું વિચારું છું માટે હું અસ્તિત્વમાં છું.’ એ વિધાન શંકામુક્ત સત્ય છે એમ માની તેમણે જગત અને ઈશ્વર વિશે વિચારણા શરૂ કરી. ‘સ્વ’ અસ્તિત્વ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. એ વિચાર સાર્ત્રને માન્ય છે. ડેકાર્ટ કેવળ અમૂર્ત જ્ઞાતાના અસ્તિત્વ પર વિચાર રજૂ કર્યો હતો. જ્યારે સાર્ત્ર અનુસાર સ્વ-જ્ઞાન (અહમ્) પ્રતિબિંબાત્મક ચેતનાથી ઉદ્ભવે છે અને તે ચેતના જગતના પદાર્થો સાથે

જકડાયેલી ચેતના જ છે. આથી સાર્ત્ર અનુસાર સ્વ-જ્ઞાન પહેલા અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય છે. ડોકાર્ટે અસ્તિત્વના બીજ રોપી આપ્યા છે. સાર્ત્ર ઇશ્વરના અસ્તિત્વને તાર્કિક રીતે અનિવાર્ય ગણે છે. સાર્ત્ર ચેતનાને પદાર્થરૂપ ગણતા નથી જ્યારે ડોકાર્ટે ચેતનાને અભૌતિક પદાર્થ માને છે.

૩. બર્ગસાં :

ફ્રેંચ ફિલસૂફ બર્ગસાં પણ અસ્તિત્વવાદના મૂળ પૂરોગામી ગણી શકાય. કાળની સત્તાનો સ્વીકાર કરનારા બર્ગસાંના વિચારોની હેડોગર અને સર્ત્રના કાળના સિદ્ધાંતો ઉપર સ્પષ્ટ અસર થઈ છે.

બર્ગસાંનું ઋણ અસ્તિત્વવાદ ઉપર એક બીજા સંદર્ભમાં પણ રહેલું છે. જે રીતે હુસેર્લે આભાસવાદી પદ્ધતિ રજૂ કરી હતી તેવી જ પદ્ધતિ બર્ગસાંએ ચેતનાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયોજી હતી. તેમણે પોતાના ‘Time and Freewill’ પુસ્તકમાં સ્વાતંત્ર્યનું નવું અર્થઘટન કર્યું. બુદ્ધિ અનુભવના પ્રવાહને સ્થિર ખ્યાલોમાં થીજાવી દે છે. તેવું જણાવીને બર્ગસાંએ કેવળ બુદ્ધિવાદનો વિરોધ કર્યો. સત્ત્વવાદીઓએ પ્લેટોના સમયથી કાળની સત્તાનો અનાદર કર્યો હતો અને કાળની સત્તાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરનાર ફિલસૂફ કેવળ શાસ્ત્રવાદી રહી શકે નહીં તે બર્ગસાંએ જણાવ્યું. એ જ રીતે ચેતનમાં ભાસતું કાળનું અસ્તિત્વ અને કાળનો માત્ર બૌદ્ધિક ખ્યાલ એ બન્ને વચ્ચે તેમણે ભેદ પાડ્યો જે અસ્તિત્વવાદીઓ માટે મહત્વનો છે.

૫. જર્મન પરંપરા :

સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદ ઉપર હેગલ, નિત્શે, હુસેર્લ અને હેડોગરના તત્ત્વચિંતનની અસર છે.

૧. હેગલ :

આત્મભાન પર-ભાન વગર શક્ય નથી અને મન નિષેધક છે. એવો હેગલનો મત સાર્ત્ર સ્વીકારે છે. જ્ઞાનનું નિષેધક સ્વરૂપ, માનવીની આંતરક્રિયાઓનું નિષેધક સ્વરૂપ, દ્વંદ્વાત્મક તર્કની પ્રક્રિયા વગેરેના સાર્ત્રના પૃથક્કરણ ઉપર હેગલની અસર જણાય છે. કિર્કગાર્ડે કરેલ હેગલના વિચારમાળખાનો વિરોધ પણ સાર્ત્ર સ્વીકારે છે. કારણ કે સાર્ત્ર હેગલનો નિરપેક્ષ પરમતત્ત્વનો ખ્યાલ માન્ય કરતા નથી. કિર્કગાર્ડ ચિંતા, મુક્તિ, મૃત્યુનો ભય, વ્યક્તિની એકલતા વગેરે વ્યક્તિગત અનુભવોનો મહિમા તત્ત્વચિંતનમાં વધાર્યો.

માણસે વિકલ્પોમાંથી પસંદગી કરવી પડે છે અને આ હકીકત સંતાપ ઉપજાવનારી છે તેવો કિર્કગાર્ડનો મત સાર્ત્રએ સ્વીકાર્યો છે.

૨. નિત્શે :

ઇશ્વર અને મૃત્યુ, સ્વાતંત્ર્ય અને મૂલ્યની સાર્ત્રની વિચારણા નિત્શેને મળતી આવે છે. ૧૯ મી સદીના આ જર્મન ફિલસૂફે “ઇશ્વરનું મૃત્યુ થયું છે.” એવું વિધાન કર્યું. “મૂલ્યો માણસ સર્જે છે.” સાર્ત્ર પણ લખે છે કે, “મેં ઇશ્વરને દૂર કર્યો છે એટલે કોઈક તો મૂલ્યોનો સર્જક હોવો જોઈએ. અન્યથા જીવનને કોઈ અર્થ નથી. માનવી જ જીવનને અર્થ આપે છે.” સાર્ત્રના આત્મપ્રપંચના ખ્યાલનું મૂળ પણ નિત્શેમાં છે. સ્વતંત્રતા ન જીરવી શકવાથી માણસો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વિશે સમાજમાં પ્રવર્તતા ખ્યાલોને ગંભીરતાથી સ્વીકારે છે. સ્વાતંત્ર્યમાંથી અસહ્ય જવાબદારી ફલિત થાય એવું નિત્શે અને સાર્ત્ર બન્ને સ્વીકારે છે. આમ, નિત્શેના નિરીશ્વરવાદ અને મૂલ્યો અંગેના વિચારો સાર્ત્રમાં પડઘાય છે.

૩. હુસેર્લ :

સાર્ત્રના ચિંતનમાં સત્તાશાસ્ત્ર (Ontology) મુખ્ય છે. સત્નો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ ‘આભાસવાદ’ છે. આભાસવાદી પદ્ધતિનાં પ્રણેતા તરીકે હુસેર્લ નું નામ આગળ પડતું છે.

હુસેર્લ આભાસવાદની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, “સત્ત્વો વિશેનું વર્ણનાત્મક અભ્યાસ એટલે આભાસવાદ” અમુક વસ્તુ શું છે તે જાણવું હોય તો તે વસ્તુ વિશેની આપણી ચેતના કેવી છે તે જાણવું જોઈએ. ચેતના સમક્ષ ઉદ્ભવતા રૂપોને “આભાસ” શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. અહીં આભાસનો અર્થ ભ્રમ થતો નથી. આભાસવાદમાં કેવળ ચેતનાના સ્વરૂપોનો અભ્યાસ મહત્વનો છે. હુસેર્લ તમામ ચેતના વસ્તુનિર્દેશક છે તેવો મત રજૂ કર્યો. હુસેર્લ લૌકિક અહમ્ અને તેનાથી પર પારલૌકિક સાક્ષીરૂપ ચેતના વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે.

સાર્ત્ર હુસેર્લનો દ્રષ્ટિકોણ પૂરો સ્વીકારતા નથી. તેમને પારલૌકિક અહમ્નો ખ્યાલ માન્ય નથી. જગતનું અસ્તિત્વ માનવચેતનામાં કઈ રીતે ભાસે છે તે સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ વધારે મહત્વનું છે. તમામ ચેતના વિષયનિર્દેશક છે તે હુસેર્લનો સિદ્ધાંત સાર્ત્રને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્ય છે. સાર્ત્રના મત મુજબ “આપણે સત્ના

દિગ્દર્શક છીએ, ઉત્પાદક નહીં.” સાર્ત્ર હુસેર્લના નિરપેક્ષ જ્ઞાન અને નિરપેક્ષ સત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમની દ્રષ્ટિએ બાહ્ય જગતની સાબિતી આપવાનો પ્રશ્ન જ નથી. સાર્ત્ર સત્ત્વ કરતા અસ્તિત્વને મહત્વ આપે છે.

૪. હેડેગર :

જર્મન ફિલસૂફ હેડેગર પોતાને અસ્તિત્વવાદી તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરતા નથી. સત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા માટે માનવઅસ્તિત્વ જેટલે અંશે જરૂરી છે તેટલે અંશે જ મનવ અસ્તિત્વની વિચારણા કરે છે. માનવઅસ્તિત્વ માટે તેઓ Dasein શબ્દ પ્રયોજે છે. Dasein નું પૃથક્કરણ કરી તેમાં અધિકૃત અને બિનઅધિકૃત જીવનનો ભેદ પાડ્યો છે. કાળની સત્તા મનવ અસ્તિત્વ ઉપર છવાયેલી છે અને તેના સંદર્ભમાં મૃત્યુની વિચારણા કરે છે. જગત સાથે સંકળાયેલું અસ્તિત્વ એટલે જગતમાં માણસની સામેલગીરીનો ખ્યાલ હેડેગરે વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કર્યો છે. શૂન્ય, મૃત્યુ, વ્યગ્રતા, મુક્તિ વગેરેના અભ્યાસમાં સાર્ત્ર હાઇડેગરના ઋણી છે. સાત્રની દ્રષ્ટિએ જીવન અને મૃત્યુ બન્ને અર્થહીન છે. હાઇડેગરના શૂન્યના અને પરલક્ષી અસ્તિત્વના ખ્યાલની સાર્ત્રએ પૂનઃ વિચારણા કરી છે. હાઇડેગર ઇશ્વર બાબતે મૌન છે જ્યારે સાર્ત્ર ઇશ્વરના અસ્તિત્વના ખ્યાલનું ખંડન કરે છે અને તેઓ હાઇડેગરના અસ્તિત્વવાદને નાસ્તિક ગણાવે છે. પરંતુ હાઇડેગર પોતાના મતને આસ્તિક કે નાસ્તિક વર્ણનોથી પર માને છે.

સમાપન :

આમ સાર્ત્રના તત્ત્વચિંતનમાં પોતાના સમકાલીન તત્ત્વચિંતકો મહત્વની પર્વપરંપરાઓના વિચારો પડઘાય છે. આ પડઘાઓ વિધાયક અને નિષેધક એમ બન્ને સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. સમકાલીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન તેની પશ્ચાદ્ભૂના પોષણથી ઊગી નીકળે છે. તત્કાલીન સામાજિક અને રાજકીય પ્રવાહોની જબરદસ્ત અસરથી પ્રત્યાઘાતનાં સ્વરૂપમાં પાંગરે છે તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને વિજ્ઞાન પ્રત્યેનું માણસનું વધતું જતું ખેંચાણ માનવજીવનને અર્થશૂન્ય બનાવી દે છે એ હકીકત સાર્ત્રની વિચારણાનાં પાયામાં પડેલું તથ્ય છે.

૪. અસ્તિત્વવાદના વિચારવિષયો સ્પષ્ટ કરો.

પ્રસ્તાવિક :

અસ્તિત્વવાદ એ કોઈ પરંપરાગત સાંપ્રદાયિક વિચારધારા નથી. એકજ ધ્યેયલક્ષી ચિંતન કરનારા ચિંતકો આ વિચારધારામાં નથી કેમ કે તેઓ ચિંતનનું વ્યાપક માળખું રચવાના જ વિરોધી હતાં કિર્કગાર્ડ અને નિત્શેના ચિંતનમાં વિચારમાળખું જોવા મળતું નથી. જો કે હેડેગર અને સાર્ત્રના ચિંતનમાં વિચારમાળખું જોવા મળે છે. સાર્ત્રનો અસ્તિત્વવાદ મોટેભાગે તેમની નવલકથાઓ, નાટકો અને વાર્તાઓમાં પણ આવિર્ભાવ પામે છે. ઉપરોક્ત કારણોને લઈને તેમના વિચારવિષયો વૈવિધ્યપૂર્ણ રાહ્યા છે. પ્રો. રાઈનહાર્ટ અનુસાર અસ્તિત્વવાદના વિચારવિષયો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સત્યનું વ્યક્તિલક્ષી પાસું :

જ્ઞાનનો વિચાર અમૂર્ત જ્ઞાતાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવતો નથી. અસ્તિત્વ ધરાવતો જ્ઞાતા એક નૈતિક કર્તા છે અને જ્ઞાન સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ માને છે કે, વસ્તુલક્ષી અમૂર્ત સત્ય જ્ઞાનનો વિષય છે. ‘બધામાણસો મરણશીલ છે’ એ સાર્વત્રિક વિધાનને બદલે ‘હું મરણશીલ છું’ એવું વિધાન મૂકવાથી અસ્તિત્વલક્ષી પરિસ્થિતિનું મહત્વ વધે છે. કિર્કગાર્ડ માને છે કે, સત્યનો અનુભવ અસ્તિત્વનાં સંદર્ભમાં થવો જોઈએ. જ્ઞાનને પણ અસ્તિત્વની ભૂમિકાએ લઈ જવાથી સત્યને વ્યક્તિગત છાપ મળે છે. સત્યનું આંતરીકરણ થાય છે. જગતથી ચિંતિત અને જેમને જગત સાથે નિસ્ખત છે તેઓ માત્ર શાશ્વત જ્ઞાનનાં સાક્ષી બની રહે તે યોગ્ય નથી. અસ્તિત્વ પહેલાં છે અને જ્ઞાન તેની નિપજ છે. માટે જ્ઞાન અને મૂર્ત અસ્તિત્વને અલગ કરવાથી સત્યનાં વ્યક્તિલક્ષી પાસાંની અવગણના થાય છે. માત્ર સાર્વત્રિક સત્યની શોધ કરતો ફિલસૂફ સમષ્ટિમાં પોતાની જાત ખોઈ બેસે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ આવી અમૂર્ત સાર્વત્રિક વિચારણાનો વિરોધ કરે છે.

૨. વિજનતા (પરાયાપણું) Otherness

જગતનાં રહસ્યો અણઉકેલ અને વિચિત્ર છે એવું હેડેગર, સાર્ત્ર, યાસ્પર્સ અને માર્શલને લાગે છે. માણસ ‘બેઘર’. હેડેગર તેને માણસનો પ્રક્ષેપ માને છે. સાર્ત્ર તેને ‘હકીકતરૂપ અસ્તિત્વ’ ગણે છે. જુદાઈ, વિયોગ, વિજનતા, પરાયાપણું, નિરાધારતા વગેરેને પરિણામે માત્ર ‘સ્વ’ નું અકળાવનારું અસ્તિત્વ આ વિચારકોના માટે ચિંતા અને દુઃખનો વિષય બને છે. માણસનું તકલાદી અને

બરડ અસ્તિત્વ કાયની જેમ યુટી જાય છે. મૃત્યુથી માણસની યોજનાઓ અને સિદ્ધિઓ ધુળમાં મળી જાય છે. વસ્તુરૂપી જગતની અકળાવનારી હયાતી માણસને જુગુપ્સા Nausea ઉત્પન્ન કરે છે.

આલ્બર્ટ કામુ અને સાર્ત્ર અસ્તિત્વની અસંગતીથી વ્યગ્ર થાય છે. ગેબ્રીયેલ માર્શલ અસ્તિત્વની રહસ્યમયતા અને અગોચરપણાથી મુંઝાય છે, કાર્લ યાસ્પર્સ જ્ઞાનની ક્ષીતિજોની પેલે પાર રહેલા મૃગજળ જેવા ગેબી અસ્તિત્વનાં સંકેતો (Sign of acoure existence) ના અભાવે એકલતા અનુભવે છે. અસ્તિત્વવાદી દર્શનના આ પયાના અનુભવો છે તેમાં આશાવાદ કે નિરાશાવાદનો પ્રશ્ન નથી. ઉઘડી આંખે જગતનો સામનો કરનાર ચિંતકોના વૈચારિક પ્રત્યાઘાતો છે. આ સંદર્ભમાં ધર્મ પણ મદદરૂપ થઈ શકે તેમ નથી. હેડોગર અને સાર્ત્ર માને છે કે આ મુંઝવતા પ્રશ્નો એક મનોદશા છે. જેના દ્વારા સત્ની કાંઈક ઝાંખી થાય છે.

૩. શૂન્ય (Non-being Or Nothingness)

હેડોગર અને સાર્ત્ર માટે ‘શૂન્ય’ નું ભાન ચિંતા ઉપજાવનારું છે. શૂન્યથી માણસ અસ્તિત્વ વિશે હતાશ થાય છે. સાર્ત્રના મતે ચેતનરૂપી સત્ શૂન્ય છે. જ્ઞાન અભાવરૂપ છે. અસ્તિત્વવાદીઓ તાર્કિક શૂન્ય અને અસ્તિત્વમાં અનુભવાતા શૂન્ય વચ્ચે ભેદ પાડે છે. દા.ત. M.A. ના વર્ગમાં નિયમિત આવતો A નામનો વિદ્યાર્થી ગેરહાજર હોય ત્યારે તેનો અભાવ અસ્તિત્વલક્ષી શૂન્યનું ભાન કરાવે છે. જ્યારે એવા હજારો માણસો છે જેની આ વર્ગમાં ગેરહાજરી છે તેનો અભાવ તે તાર્કિક શૂન્ય છે.

૪. વ્યગ્રતા (ચિંતા) (Anxiety)

કિર્કગાર્ડ અસ્તિત્વની અકળામણ વિશે વાત કરે છે. ભય વિશિષ્ટ છે જ્યારે ચિંતા સામાન્ય છે. ચિંતા સમગ્ર અસ્તિત્વ વિશેની છે. તે શૂન્યમાંથી ઉદ્ભવે છે. કિર્કગાર્ડનો આ ખ્યાલ હેડોગર સ્વીકારે છે. સાર્ત્ર માને છે કે જ્યારે માણસને સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે વ્યગ્રતાનો અનુભવ કરે છે. ખિન્નતા કે વિષાદ પણ અસ્તિત્વની વ્યગ્રતા પ્રગટ કરે છે.

૫. ‘પર’ નું અસ્તિત્વ (Existence of the Other)

માણસ બધાની વચ્ચે પણ એકલો છે. માણસો એકબીજા સાથે પણ રહી શકતા નથી અને એકબીજા વગર પણ રહી શકતા નથી. ટોળામાં ભળીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઈ બેસનાર માણસ હેડોગરની દ્રષ્ટિએ અનધિકૃત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આધુનિક યંત્ર યુગના સમૂહમાં માણસ પોતાની વ્યક્તિ વિશેષતા ખોઈ બેસે છે તેવી અસ્તિત્વવાદીઓની ફરીયાદ છે. હેડોગરની વિચારણા અનુસાર મૃત્યુ પ્રત્યે અભિમુખ થતી વ્યક્તિઓ સાચા અર્થમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સાર્ત્ર પણ તમામ માનવ સંબંધો સંઘર્ષયુક્ત છે એમ જણાવે છે. જો કે યાસ્પર્સ અને માર્શલ માનવ સંબંધોનું પારસ્પરિક સંગઠન અને આંતરિક સહકાર શક્ય છે તેવું માને છે.

૬. પરિસ્થિતિ (Fecticity)

માણસ પરિસ્થિતિમાં જીવે છે. પરિસ્થિતિને ચેતના દ્વારા અતિક્રમી શકાય છે અને તેમાં માનવ મુક્તિ રહેલી છે એમ સાર્ત્ર માને છે. યાસ્પર્સ “ક્ષીતિજ-પરિસ્થિતિ” નો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. દુઃખ, મૃત્યુ, જોખમો વગેરે પરિસ્થિતિઓ માનવઅસ્તિત્વને મૂળથી હચમચાવી નાખે છે.

૭. કાળબદ્ધતા (ઐતિહાસિકતા) Bondage of time

કિર્કગાર્ડ, હેડોગર અને સાર્ત્ર માણસના કાળબદ્ધ અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરે છે. કાળના ત્રણેય પરિમાણો માણસના અસ્તિત્વ સાથે સંકળાયેલા છે. માણસની આશાઓ, યોજનાઓ, ધ્યેયો, આગાહીઓ ભાવિ પ્રત્યેની તેની અતિક્રમણશક્તિનો નિર્દેશ કરે છે. સ્મરણ અને પસ્તાવો તેને ભૂતકાળનું ભાન કરાવે છે. કાળના ત્રણે ભાગ જુદા નથી. ભૂત અને ભાવીના સંદર્ભમાં જ વર્તમાનની ક્ષણોનો અર્થ હોઈ શકે. ઇતિહાસ સીધી લીટીમાં જતો નથી. કોઈ પેઢી પહેલાની પેઢી પાસેથી બધું જ શીખી શકે નહીં. પ્રેમ કેમ કરવો કે શ્રદ્ધા શામાં રાખવી વગેરે પ્રશ્નો અંગે દરેક જમાનાના લોકોએ પહેલેથી જ શરૂઆત કરવી પડે છે.

૮. મૃત્યુ (Death)

આત્માના અમરતાનાં સિદ્ધાંતની પકડ ભલે ગમે તેટલી મજબૂત હોય તો પણ મૃત્યુ માણસના અસ્તિત્વનો અંત છે તેવી કલ્પના જ વ્યક્તિને વ્યગ્ર બનાવવા માટે પૂરતી છે. કિર્કગાર્ડ, હેડોગર અને સાર્ત્ર માને છે કે, મૃત્યુવિચારણાને તત્ત્વચિંતનમાં કોઈ મહત્વ આપવામાં આવતું નથી તે આશ્ચર્યની વાત છે. મૃત્યુની અનિવાર્યતા સામે માણસને કઈ રીતે ઊભા રહેવું તે વિકટ પ્રશ્ન અંગે અસ્તિત્વવાદ વિચારે છે. માણસને પોતાના અંતનો ખ્યાલ કરુણ જણાય છે. તે

ખ્યાલને દૂર કરીને માણસો વ્યવહારમાં પરીવાય છે. સાર્ત્રએ આવા વર્તનને આત્મપ્રપંચ ગણાવ્યું છે. હેડેગર મૃત્યુ પ્રત્યે સભાન અભિમુખતા કેળવવાનું સૂચવે છે.

૯. ઇશ્વર

અસ્તિત્વવાદના આસ્તિક દર્શનોમાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર શ્રદ્ધાથી થાય છે. તર્કથી ઇશ્વરની સાબિતી આપવાનો કોઈ પ્રયાસ કરવામાં આવતો નથી. આસ્તિક દર્શનોમાં માણસના અસ્તિત્વની પરિમિતતા અને જગતની અસંગતતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. કિર્કગાર્ડ માને છે કે જગત અને ઇશ્વરનો સંબંધ સમજાવવામાં તાર્કિક દ્રષ્ટિએ જે નુશ્કેલીઓ નડે છે તેનાથી ડર્યા વગર કેવળ આંતરિક શ્રદ્ધા વડે ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આ બાબતે હેડેગર મૌન સેવે છે. સાર્ત્ર નિત્શેની જેમ ઇશ્વરના મૃત્યુથી દુઃખી થાય છે. ઇશ્વરનો અભાવ માનવીની અસહાય સ્થિતિને વધુ કરુણ બનાવે છે. આ રીતે અનિશ્વરવાદી અસ્તિત્વવાદીઓ નિષ્ફળતા અને કરુણતા જ અનુભવે છે.

સમાપન :

આમ, અસ્તિત્વવાદના નિર્દિષ્ટ વિચારવિષયો જોતા એ વાતની પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી કે અસ્તિત્વવાદનું ચિંતનક્ષેત્ર જીવાતું જીવન છે. માનવ અને માનવજીવનની પરંપરાગત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભારે અવગણના થતી જોઈને માનવનું પનપ્રતિષ્ઠાપન કરવું એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ રહ્યો છે. અસ્તિત્વવાદના ઉદ્ભવ માટે જેટલે અંશે બુદ્ધિવાદી ચિંતન જવાબદાર છે તેટલે જ અંશે વિશ્વએ જોયેલા બે વિશ્વયુદ્ધો પણ જવાબદાર છે. આ ‘પરિસ્થિતિમાં માનવ અને મનવજીવન એક પ્રશ્નાર્થ બનીને રહી જાય છે. આથી જ અસ્તિત્વવાદીઓના ચિંતનનો તે મૂળભૂત વિષય બને છે.

ખ. સાર્ત્રનો શૂન્ય અંગેનો ખ્યાલ.

પ્રાસ્તાવિક :

સાર્ત્ર ‘સત્-જે- છે-તે’ અને ‘સત્-જે-નથી-તે’ એવી બે વ્યાખ્યાઓ આપે છે. પ્રથમ વ્યાખ્યા સાર્ત્રએ વસ્તુરૂપ સત્ માટે આપી છે જ્યારે બીજી વ્યાખ્યા ચેતનરૂપી સત્ માટે આપી છે. કારણ કે માનવનું સત્ સંભાવનાઓમાં રહેલું છે. એટલે તે ક્યારેય પૂર્ણરૂપે સભર હોતું જ નથી. આ અર્થમાં માનવીય સત્ અટાવાત્મક છે. તેમાં શૂન્ય છે એટલે ચેતનરૂપી સત્ સમજવા માટે ‘શૂન્ય’ વિશેની વિચારણા કરવી અનિવાર્ય બની જાય છે. ‘શૂન્ય’ની વિચારણા સાર્ત્ર નીચેના તબક્કાઓ દ્વારા કરે છે.

૧. પ્રશ્નાર્થક ચેતના :

ડોકાર્ટે શંકાશીલ ચેતનાથી તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત કરે છે. સાર્ત્ર પ્રશ્નાર્થક ચેતનાથી તેના તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત કરે છે. માણસ જગતમાં એટલોબધો વ્યસ્ત હોય છે કે, તે જગતનું અવિભાજ્ય અંગ બની જાય છે. આથી તેની ચેતનામાં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, માણસ અને જગતનો સંબંધ શું છે ? પ્રશ્ન કરવો એજ ચેતનાનું લક્ષણ બની જાય છે. સાર્ત્ર અનુસાર પ્રશ્ન પૂછવા માટે માણસનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે. ડોકાર્ટે પણ શંકા કરનારનું અસ્તિત્વ આવશ્યક ગણ્યું હતું. જ્યારે હું પ્રશ્ન કરું છું ત્યારે મારું સત્ તો છે જ, સાથે સાથે જેના વિશે શંકા કરું છું તેના વિશે હકારાત્મક યા નકારાત્મક જવાબની શક્યતા છે. હકારાત્મક જવાબથી અસ્તિત્વનો નિર્દેશ થાય છે અને નકારાત્મક જવાબથી અભાવનો નિર્દેશ થાય છે. જો અસ્તિત્વ જગતની વાસ્તવિકતા હોય તો અભાવ અથવા શૂન્ય પણ બાહ્ય જગતની હકીકત હોય જ. આ રીતે સત્ અને શૂન્ય બન્ને વાસ્તવિક છે.

પ્રશ્નાર્થક ચેતના ત્રણ રીતે ‘શૂન્ય’ નો નિર્દેશ કરે છે.

૧. પ્રશ્ન પૂછનારમાં અજ્ઞાન છે માટે તો પ્રશ્ન પૂછે છે. આથી તેમનામાં અમુક બાબતનો અભાવ છે (શૂન્ય છે) એ સિદ્ધ થાય છે.
૨. જો પ્રશ્નકર્તાને નકારાત્મક જવાબ મળે તો બીજી અભાવાત્મક (શૂન્ય) ઘટના ઉમેરાય છે.

આમ, અજ્ઞાનરૂપી વાસ્તવિક અભાવ અને નકારાત્મક જવાબથી સૂચિત થતો વાસ્તવિક અભાવ એ બન્નેની વચ્ચેનો સેતુ એટલે પ્રશ્નાર્થક ચેતના. પ્રશ્નાર્થક ચેતનાની બન્ને બાજુએ શૂન્ય હોય છે.

૩. ધારો કે જવાબ હકારમાં મળે દા.ત. અમુક વસ્તુ આ પ્રકારની છે. તો પણ એ વિધાનમાં ‘વસ્તુ બીજી પ્રકારની નથી’ તેવો નિષેધ પણ આવી જાય છે. આ મર્યાદારૂપી નિષેધ (શૂન્ય) થાય છે.

આ રીતે અભાવ વાસ્તવિક ન હોય તો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે નહીં અને નિષેધક જવાબો પણ આવી શકે નહીં. આ ઉપરથી સાર્ત્ર એ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે, ‘શૂન્ય’ કે ‘અસ્તિત્વ’ વાસ્તવિક છે, તે કાલ્પનિક કે માત્ર વૈચારિક નથી. ડેકાર્ટે ‘સ્વ’ અસ્તિત્વ શંકાપદ્ધતિથી સ્થાપ્યું અને સાર્ત્રે શૂન્ય-પ્રશ્ન-પદ્ધતિથી સ્થાપ્યું.

૨. નિષેધક નિર્ણય :

‘શૂન્ય’ ને વાસ્તવિક માનવું કે વૈચારિક ? એ એક વાદનો વિષય રહ્યો છે. સાર્ત્રે ‘શૂન્ય’નું મૂળ નિષેધક વિધાન છે એવું માને છે. જો કે સાર્ત્રે સ્વીકારે છે કે ‘શૂન્ય’ હંમેશાં નિષેધક વિધાનોનાં સંદર્ભમાં જ પ્રગટે છે. આ જગત સંભાવનાઓનું ક્ષેત્ર છે એમ માનનારને જ શૂન્યનો ખ્યાલ આવે છે. આ રીતે ચેતનરૂપી સત્ ‘શૂન્ય’નું મૂળ છે. પરંતુ શૂન્ય વાસ્તવિક છે. શૂન્યનો આપણને વાસ્તવિક અનુભવ થાય છે. એટલે શૂન્ય નિષેધક વિધાનનો આધાર છે. નિષેધક વિધાન ન કરતા હોઈએ ત્યારે પણ શૂન્યનો અનુભવ થાય છે. સાર્ત્રે વિનાશનું દ્રષ્ટાંત આપે છે. જેને આપણે વિનાશ કહીએ છીએ તે હકીકતમાં પ્રકૃતિ દ્વારા થતી વસ્તુઓની પૂનર્વ્યવસ્થા છે. આ અનુભવ કેવળ માણસ અને સત્તાનાં સંબંધમાં જ શક્ય છે. માણસ સત્ છે પરંતુ પોતાના ભાવી અસત્ને તે કલ્પી શકે છે. વસ્તુઓનું નાશવંતપણું અને માણસોની મરણશીલતા કેવળ માનવચેતનાથી જ અનુભવી શકાય છે. વિનાશમાં શૂન્યપૂર્વેનું ભાન હોય છે. નિષેધક વિધાનો અને પ્રશ્નાર્થક ચેતનાની જેમ વિનાશનો અનુભવ પણ માણસને ‘શૂન્ય’ ની વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવે છે. શૂન્યનું ભાન અનેક રીતે થાય છે. ‘શૂન્ય’ ને લીધે નિષેધ શક્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે સાર્ત્રે એક દ્રષ્ટાંત આપે છે.

મારે ચાર વાગ્યે પિટર સાથે મુલાકાત છે. પણ હું પા કલાક મોડો પહોંચું છું. હું તેને માટે બધે તપાસ કરું છું. હવે સાર્ત્રે પુછે છે કે પિટરની ગેરહાજરીનું સીધું ભાન મને થયું માટે જ મેં “પિટર અહીં નથી” તેવું વિધાન કર્યું કે મેં વિધાન કર્યું માટે પિટરની ગેરહાજરીરૂપી અભાવ પેદા થયો ? સ્પષ્ટ છે કે પિટરના અભાવનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હતો. વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓથી

ભરચક હોટેલમાં મને પિટરના અભાવનું મને ભાન થાય છે. બધી વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને પિટરના અભાવનું મને ભાન થયું એ ‘શૂન્ય’ નો સીધો અનુભવ છે. આકૃતિનું પ્રત્યક્ષ ભૂમિકાનાં નિષેધથી જ થઈ શકે. આમ, પિટરની ગેરહાજરી મારી કાલ્પનિક કે વૈચારિક મનોદશા નથી, પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. તાર્કિક દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો ત્યાં ‘નેપોલિયન નથી’, ‘બર્નાડ શો નથી’ એમ ઘણાં વિધાનો કરી શકાય. પણ તે માત્ર ‘ખયાલી શૂન્ય’ યા ‘તાર્કિક શૂન્ય’ છે. આ રીતે શૂન્ય વાસ્તવિક છે અને શૂન્યને લીધે નિષેધક વિધાનો શક્ય બને છે.

૩. શૂન્યનો દ્વંદ્વાત્મક ખ્યાલ :

હાઈડેગર માને છે કે, નિષેધનું મૂળ ‘શૂન્ય’ છે. સાર્ત્ર તેનાથી આગળ વધીને જણાવે છે કે, ‘શૂન્ય’ નું મૂળ ‘સત્’ માં છે. માણસ એવું સત્ છે જેના દ્વારા જગતમાં વાસ્તવિક શૂન્ય ભાસે છે. હાઈડેગરે શૂન્યને બાદ્ય જગતમાં શોધ્યું. સાર્ત્રે શૂન્યને માનવના સત્માં જ સ્થાપ્યું.

સાર્ત્ર હેગલનાં દ્વંદ્વાત્મક ખ્યાલને સ્વીકારતા નથી. હેગલ શુદ્ધ સત્ અને શૂન્યને સમકક્ષ ગણે છે.

શુદ્ધ સત્ એટલે કોઈપણ વિશરણગોથી મુક્ત એવું સત્. તે સાર્ત્રને માન્ય નથી. સત્ આ પ્રકારનું નથી કે સત્ તે પ્રકારનું નથી એમ કહીએ છીએ તે સત્ય છે પરંતુ સત્નો સામાન્ય નિષેધ થઈ શકે નહીં. કેમ કે સત્નો નિષેધ કરવા માટે પણ કોઈ સત્ જોઈએ.

સત્ મુખ્ય છે. તે અસતનું પુરોગામી છે. શૂન્ય પહેલાં છે અને સત્ પછી છે એમ સાર્ત્ર માનતા નથી. સત્નો ખ્યાલ કરવા માટે શૂન્યની જરૂર નથી પરંતુ શૂન્યનો ખ્યાલ કરવા માટે સત્ જરૂરી છે. સત્નો નાશ થઈ જાય તો શૂન્ય પણ નાશ પામે છે. શૂન્ય સત્નો પડછાયો છે.

૪. શૂન્યનો આભાસવાદી ખ્યાલ :

માણસની ચેતનામાં શૂન્ય કેવી રીતે ભાસે છે તે અંગે સાર્ત્ર વિચારણા કરે છે. નિષેધક વિધાનોનું મૂળ શૂન્ય છે. સાર્ત્ર મુજબ હાઈડેગરે સાર્વત્રિક શૂન્યનો ઉલ્લેખ કર્યો પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં શૂન્યના મૂર્ત અનુભવો અનેક છે. જગતનું અતિક્રમણ કરીને હાઈડેગરની જેમ શૂન્ય સુધી પહોંચવાને બદલે સાર્ત્ર વિશિષ્ટ

શૂન્યરૂપી અનુભવોનો આભાસવાદી રીતે અનુભવ કરે છે. પરિવર્તન, પરત્વ, અંતર, ધ્યાન-વિચલન વગેરે વાસ્તવિક અનુભવો પોતાના હાર્દમાં જ શૂન્યરૂપ છે. “શૂન્ય સત્ના હાર્દમાં ગૂંચળું વળીને પડ્યું છે.” વિરોધ, પ્રતિકાર, ક્રાંતિ, આંદોલન વગેરેમાં શૂન્ય અભિપ્રેત છે. સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ શૂન્ય સત્ના ખ્યાલ પછી કે પહેલાં નથી પણ સત્ના હાર્દમાં જ છે. જો કે અહીં નોંધવું જરૂરી છે કે સાર્ત્ર શૂન્ય અંગે ઘણા જ અનિશ્ચિત જણાય છે.

સમાપન :

સાર્ત્ર શૂન્યની સમસ્યા ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સર્વપ્રથમ પ્રશ્નાર્થક ચેતના કેવી રીતે શૂન્યનો નિર્દેશ કરે છે તે જણાવ્યું. ત્યાર બાદ નિષેધક વિધાનો શૂન્યની વાસ્તવિકતા ઉપર આધાર રાખે છે તેવું દ્રષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું. હેગલના શૂન્ય વિશેનાં દ્વંદ્વાત્મક ખ્યાલનો અસ્વીકાર કરે છે. ત્યાર પછી હેડેગરના શૂન્યના આભાસવાદી ખ્યાલનો સાર્ત્ર સ્વીકાર કરે છે. અંતે ચેતનરૂપી સત્ દ્વારા ‘શૂન્ય’ જગતમાં પ્રવેશે છે એમ સિદ્ધ કરી ચેતનરૂપી સત્ને શૂન્યનું મૂળ ગણાવે છે.

૬. સત્નાં સંદર્ભમાં ઇશ્વરના ખ્યાલની સમજૂતી આપો.

પ્રસ્તાવિક:

સાર્ત્ર નિરીશ્વરવાદી ચિંતક છે. તેમનાં સત્-વિચારમાં વસ્તુરૂપી સત્, ચેતનરૂપી સત્ અને પરલક્ષી સત્ની વિચારકોટીઓ પ્રયોજવામાં આવે છે. ઇશ્વરની વિભાવના માટે સાર્ત્રના વિચારતંત્રમાં કોઈ તાર્કિક સ્થાન રહેતું નથી. નૈતિક ક્ષેત્રની કે સત્ના ક્ષેત્રની વિચારણામાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય નથી. ઇશ્વરની ધારણાથી જગતનો ખ્યાલ વધુ બુદ્ધિગમ્ય બને છે તેવું સાર્ત્ર માનતા નથી.

સત્ના સંદર્ભમાં ઇશ્વર :

સાર્ત્રએ રજૂ કરેલા વિચારમાળામાં ઇશ્વરનું સ્થાન હોઈ શકે નહીં ? એવો પ્રશ્ન થાય છે. સત્ના જે પ્રકારો સાર્ત્ર દર્શાવે છે તેમાંથી કયા પ્રકારનું સત્ ઇશ્વર વિશે કલ્પી શકાય તે એક રસપ્રદ વિષય છે. વસ્તુરૂપી સત્નાં અને ચેતનરૂપી સત્નાં ગુણો એટલા બધા ભિન્ન છે કે તે બન્નેનો સમન્વય તાર્કિક રીતે વિચારી શકાય તેવો નથી. ધારો કે આવો સમન્વય થઈ શક્યો હોય અથવા તર્કથી પર એવી ગૂઢ અનુભૂતિથી કોઈ અગમ્ય તત્ત્વનો અનુભવ થયો હોય તો પણ આવા કોઈ તત્ત્વ માટે આપણે જે અર્થમાં ઇશ્વર શબ્દ વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં તેને ઇશ્વર કહી શકાય નહીં.

સાર્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઇશ્વરની ઝંખના પ્રબળ છે છતાં તેઓ નિરીશ્વરવાદી છે. સાર્ત્રના ઇશ્વર-ઝંખનાવાદ છે. વસ્તુરૂપ અને ચેતનરૂપ સત્નું એકત્વ અશક્ય છે અને છતાં ઇશ્વરના ખ્યાલ માટે એ જરૂરી છે.

ઇશ્વરનો ખ્યાલ આત્મવિરોધી છે :

કેટલાક લોકો માને છે કે ઇશ્વરના અસ્તિત્વની સાબિતીનો ઇન્કાર કરવો એ સ્વ-વિરોધી છે. સાર્ત્ર માને છે કે સાબિતીનો સવાલ નથી. ઇશ્વરનો ખ્યાલ જ આત્મવિરોધી છે. આંગે ત્રણ વિકલ્પો વિચારી શકાય. ૧. ઇશ્વર વસ્તુરૂપી સત્ છે. ૨. ઇશ્વર ચેતનરૂપી સત્ છે. ૩. ઇશ્વર વસ્તુરૂપી અને ચેતનરૂપી સત્નો સમન્વય છે. આ ત્રણેય વિકલ્પો અસ્વીકાર્ય છે.

૧. વસ્તુરૂપી સત્ને ઇશ્વર ન ગણી શકાય. તેમાં માત્ર ‘હોવાપણું’ છે. તેમાં ભેદ કે વિશિષ્ટતા ન હોવાથી તે અવિભિન્ન છે. તેનું અસ્તિત્વ આકસ્મિક અને આધારહીન છે. ઇશ્વરનો આ પ્રકારનો ખ્યાલ સ્વીકાર્ય બને નહીં. કારણ કે ઇશ્વરને જડ કેમ કહી શકાય ?

૨. ચેતનરૂપી સત્ને ઇશ્વર ગણી શકાય નહીં. કારણ કે તે અપૂર્ણ, નિષેધક અને શૂન્યરૂપ છે. તે પડછાયા કે પ્રતિબિંબ જેવું છે. તે કાળબદ્ધ અને સામગ્રીહીન છે. ઇશ્વર આ પ્રકારનો કેવી રીતે હોઈ શકે ?

૩. જો બન્નેના તાદાત્મ્યરૂપે ઇશ્વરનો ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવે તો આવું તાદાત્મ્ય તાત્ત્વિક અને તાર્કિક રીતે સ્વ-વિરોધી બને છે. કારણ કે બન્ને સત્ના લક્ષણો તદ્દન વિરોધી છે. તેમ છતાં ઇશ્વરને એક આદર્શના રૂપમાં - જડ-ચેતનનાં સમન્વયરૂપ પૂર્ણતત્ત્વ માનીને સ્વીકારીએ તો પણ તે વાસ્તવિકતામાં સંભવે નહીં. કારણ કે તે સ્વ-વિરોધી છે.

સ્વપર્યાપ્ત કારણ તરીકે ઇશ્વર :

ઇશ્વર એટલે એવું સત્ કે જે પોતે પોતાનું કારણ હોય અને તેનું કારણ પોતાની અંદર જ હોય. ઇશ્વરને આવા સ્વપર્યાપ્ત કારણ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. હવે જો ઇશ્વર સ્વપર્યાપ્ત કારણ હોય તો તેમાં તમામ સત્નું મૂળ હોવું જોઈએ. સ્પિનોઝાએ આવા સ્વ-અસ્તિત્વ અને સ્વ-પ્રામાણ્ય ધરાવતા પદાર્થ (ઇશ્વર)ની કલ્પના કરી છે.

સાર્ત્રની વિચારણામાં આવા અંતિમ સત્નો ખ્યાલ સ્વીકાર્ય બનતો નથી. કેમ કે વસ્તુરૂપી સત્ કશામાંથી ફલિત થતું નથી અને ચેતનરૂપી સત્ શામાંથી ઉદ્ભવ્યું તેનો કોઈ ખુલાસો નથી. આગળ જોયું તેમ તે બન્નેનો સમન્વય શક્ય નથી. માટે સાર્ત્રને લાગે છે કે સ્વપર્યાપ્ત કારણનો ખ્યાલ નિરર્થક છે એટલે ઇશ્વર સ્વપર્યાપ્ત કારણ છે કે નહીં તે પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી. આ રીતે ઇશ્વરનું હોવું અશક્ય છે.

સર્જક તરીકે ઇશ્વર :

ઇશ્વર સૃષ્ટિનું સર્જન અને વિનાશ કરનાર છે એટલે કે સૃષ્ટિનો આધાર છે તેવો વિચાર પણ સાર્ત્રને માન્ય નથી.

સાર્ત્ર પુછે છે કે જો ઇશ્વર સર્જક હોય તો માનવની મુક્તિને કેવી રીતે સમજાવી શકાય ? માણસનું અસ્તિત્વ તેના સત્ત્વની પહેલાં આવે છે. માણસ પોતાના કાર્યોથી ‘સત્’ ઘડે છે. માણસનું સત્ ઇશ્વરે ઘડ્યું નથી. જર્મન ફિલસૂફ લાઇબ્નિઝનો ‘પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્ય’નો ખ્યાલ સાર્ત્રને માન્ય નથી. સાર્ત્ર અનુસાર માણસનું અસ્તિત્વ કશામાંથી ફલિત થતું નથી. તે આકસ્મિક છે. તેઓ એક તર્કાપત્તિ રજૂ કરે છે કે, “કાં તો માણસ મુક્ત હોવાથી ઇશ્વરમાંથી તે કશું પ્રમાણ્ય મેળવતો નથી અથવા માણસ ઇશ્વર ઉપર અવલંબે છે અને તેથી મુક્ત નથી.”

નિરપેક્ષ મુક્તિ ઇશ્વરમાંથી ફલિત થતી દર્શાવી શકાય નહીં. ધારોકે સાર્ત્ર માને છે તેમ માણસ મુક્ત નથી અને તેની મુક્તિ ઇશ્વરને આધિન છે તો સાર્ત્ર એ દલીલ સ્વીકારશે નહીં. કારણ કે તેમના મતે “અસ્તિત્વ સત્ત્વની પહેલાં છે.” અને “માણસ નિરપેક્ષ રીતે મુક્ત છે.” આ બન્ને વિધાનો માણસના ચેતનરૂપી સત્માંથી અનિવાર્ય રીતે ફલિત થાય છે. પરિણામે “ઇશ્વર સર્જક છે.” એ વિધાન ઉપરના બન્ને વિધાનોનું પૂર્ણવિરોધી છે.

ઇશ્વર માણસનું મૃત્યુ અને જીવન નક્કી કરનાર છે તેમ માની શકાય નહીં. સાર્ત્રની દલીલ છે કે જો ઇશ્વરની ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે માણસની મૃત્યુની ક્ષણ નક્કી થતી હોય તો માણસો પોતાની નૈતિક જવાબદારીમાંથી છટકી શકે છે. સાર્ત્ર દ્રષ્ટાંત આપે છે કે, અંતિમ નિર્ણયને દિવસે બે ભાઈઓને દેવી ન્યાયાધિશ સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યા. પહેલા ભાઈએ પૂછ્યું ‘મને શા માટે યુવાન વયમાં મૃત્યુના મુખમાં ધકેલવામાં આવ્યો ?’ તેને જવાબ મળ્યો ‘તું જો લાંબુ જીવ્યો હોત તો તારા ભાઈ જેવા ગુના તે કર્યા હોત. તેમાંથી બચાવવા માટે તને વહેલું મૃત્યુ મળ્યું છે.’ બીજા ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો ‘તો પછી મારું મૃત્યુ આટલું મોડું કેમ થયું ?’ સાર્ત્ર માને છે કે મૃત્યુમાં માણસના સારા નરસા કર્મોનો હિસાબ થાય છે એ બધી ભ્રામક કલ્પના છે. મૃત્યુ તમામ શક્યતાઓનો અંત છે.

સમાપન :

સાર્ત્રના સત્ના સંદર્ભમાં ઇશ્વર અંગેના વિચારોનું સમર્થન કરતા અન્ય ચિંતકોના વિચારો રજૂ કરવા યોગ્ય લેખાશે. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કહે છે કે, “જ્યાં નાના બાળકો મેનેન્જાઇટીસથી અને વૃદ્ધો કેન્સરથી મરતા હોય તેવી સૃષ્ટિ જો ઇશ્વરે રચી હોય તો મારા પોતાના નૈતિક વિકાસની કક્ષા ઇશ્વર કરતાં ઊંચી છે.” સાર્ત્રનો આરોપ છે કે આસ્તિક ફિલસૂફી સામે જ્યારે જગતની વરવી બાબતો રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે ‘ઇશ્વરની લીલાને કોઈ પામે નહીં’ તેવું કહીને વાસ્તવિક જગતની બેહૂદી હકીકતો સામે આંખમીચામણા કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણી મર્યાદિત વિચારશક્તિ ઇશ્વર અને જગતનો અટપટો સંબંધ પામી શકે નહીં. પરંતુ તો પછી આપણી મર્યાદિત બુદ્ધિ ‘ઇશ્વર છે’ તેવું પણ કઈ રીતે સમજી શકે એ પ્રશ્ન થાય છે. જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલનું એક વિધાન છે કે, “સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર પણ જો માનવીય ધોરણે ‘સારો’ ન કહી શકાય, તો હું તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીશ પણ તેને સારો નહીં કહું, પછી ભલે તેમ ને નર્કમાં ધકેલી દે.”

આમ, સાર્ત્ર ન્યાયી ઇશ્વર, વ્યવસ્થાપક ઇશ્વર, સર્જક ઇશ્વર કે સૃષ્ટિના આધાર તરીકે ઇશ્વર એમ કોઈ પણ રીતે ઇશ્વરનો ખ્યાલ અસંગતિઓથી મુક્ત નથી એમ માને છે. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારની સાબિતીઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી શકતી નથી.

૭. સાર્ત્રના નિરીશ્વરવાદની વિશેષતા જણાવી નૈતિક મૂલ્યો સમજાવો.

પ્રાસ્તાવિક :

ઇશ્વરના અસ્તિત્વની સાબિતીઓ જેવી કે, સત્તામૂલક સાબિતી, નૈતિક સાબિતી વગેરેનો સાર્ત્ર સ્વીકાર કરતા નથી. ઇશ્વરનો ખ્યાલ ‘સ્વ-વિરોધી’ છે અને તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. ઇશ્વરના માની લીધેલા નૈતિક ગુણોનો જગતની વાસ્તવિકતા સાથે મેળ ખાતો નથી. સૃષ્ટિના સર્જકનો કોઈ હેતુ નથી. માણસો તેનો હેતુ જાણતા નથી પણ ઇશ્વર જાણે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ છે. કારણ કે ‘ઇશ્વર જાણે છે’ તેવું માણસો કેવી રીતે જાણી શકે ? ઇશ્વર નથી, માણસે પોતાની ઝંખનાનાં આદર્શ લક્ષ્ય તરીકે તેની કલ્પના કરી છે.

નિરીશ્વરવાદની વિશેષતા :

૧. ઇશ્વર માનવની ઝંખનાનું પરિણામ છે.

સાર્ત્રના નિરીશ્વરવાદની વિશેષતા એ છે કે ઇશ્વરની ગેરહાજરી તેમને નડે છે. ઇશ્વર નથી તે દુઃખદાયક હકીકત છે. ઇશ્વરવિહોણા જગતમાં માણસની લાચારી અને વિજનતા કરુણતા સર્જે છે. વિસંગતતાથી ભરેલા જગતમાં મૃત્યુના પડછાયામાં માત્ર ચેતનાનાં ઉપદ્રવરૂપે જીવતો માણસ ભારોભાર બેચેન છે. માણસની દશા વિયોગમાં ઝૂરીને મરી જતા પ્રેમી જેવી છે. કાળનું કલંક માણસની મૂળભૂત ઝંખનાને અતૃપ્ત રાખે છે. જાણે કે જગતમાં ઇશ્વર હોય તેવી રીતે બધું ગોઠવાયેલું લાગે છે અને છતાં ઇશ્વર નથી. માનવીની આ કરુણતાનો કોઈ ઇલાજ નથી.

૨. ઇશ્વર બચાવપ્રયુક્તિરૂપ છે.

કવિઓ, સંતો અને રહસ્યવાદીઓ કોઈક પરમતત્ત્વની ઝંખના કરે છે. ઇશ્વરને કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે પ્રસ્થાપિત કરવાની માનવીની ઝંખનાનું મૂળ તેની શૂન્યરૂપી ચેતના છે. ઇશ્વરનો ખ્યાલ એક આશ્વાસન છે. તે માનસિક સલામતી આપે છે. પાપીઓને પસ્તાવાની સગવડ આપે છે. સર્વવ્યાપી ઇશ્વરની કલ્પના કરીને માણસો બિહામણા જગતને સોહામણું કરે છે. પરંતુ આ બધી બચાવયુક્તિઓ છે.

૩. ઇશ્વર અને જગતનું દ્વૈત અપરિહાર્ય છે.

ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ હોય તો પણ તે જગતના અસંગત અસ્તિત્વને કોઈ રીતે સમજાવી શકે નહીં. ઇશ્વરની હાજરી મનવીના જીવનની અપૂર્ણતા પૂરી શકે નહીં. ચેતન હોવું એટલે જ દ્વૈત. આમ, ઇશ્વરની ચેતના એટલે ઇશ્વરથી જુદાઈ. સ્વપર્યાપ્ત કારણ અશક્ય હોવાથી ઇશ્વરની ચેતના કે માનવીની ચેતના હંમેશાં આ સ્વરૂપની જ હોઈ શકે. માણસ માટે પથ્થર જેવા થવું કે કલ્પેલા ઇશ્વર જેવું થવું તે બન્ને અશક્ય છે. ઇશ્વરની જરૂર છે પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ નથી. નિરીશ્વરવાદ પર્યાપ્ત છે તેમ સાર્ત્રને જણાતું નથી. અસ્તિત્વની આ કરુણતા છે. “ઇશ્વરની હયાતિ નથી એ બાબત અસ્તિત્વવાદીઓને બહુ દુઃખદાયક છે.” આ વિધાન દ્વારા સાર્ત્રનો નિરીશ્વરવાદ અન્ય નિરીશ્વરવાદથી જુદો પડે છે. જો કે આ પરથી એમ ક્લિત થતું નથી કે સાર્ત્ર ભૌતિક પદાર્થને સર્વોપરી માને છે. સાર્ત્ર ભૌતિકવાદી નથી.

ઇશ્વરના અભાવમાં મનવીની મહત્તા સર્વોપરી છે એવું પણ સાર્ત્ર માનતા નથી. પ્રો. હાઈનમાન કહે છે કે, સાર્ત્રનો નિરીશ્વરવાદ ઇશ્વરના અભાવનો પ્રચાર નથી પણ અજ્ઞાત ઇશ્વરની શોધની નિષ્ફળતા છે.

નિરીશ્વરવાદ અને નૈતિક મૂલ્યો :

નિરીશ્વરવાદની લાક્ષણિકતાઓ જોતા નૈતિક મૂલ્યોના સંદર્ભમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થઈ આવે છે કે, આધારહીન અસંગત જગતમાં માણસે મૂલ્યોને શા માટે અપનાવવાં જોઈએ ? આદર્શોને મૂર્ત કરવાનો આગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ ? વળી અસ્તિત્વનું જો કોઈ કારણ ન હોય અને તે શા માટે છે તેનું કોઈ ઔચિત્ય ન હોય તો પસ્તાવો, દૈવી ન્યાય, ઇશ્વરકૃપા વગેરેના અભાવમાં સદાચારનો આધાર શું ? શું કોઈ વ્યક્ત બીજી વ્યક્તિને આદેશ આપી શકે ખરી ? સાર્ત્ર વ્યસ્ત થવાનો અને પ્રતિબદ્ધ થવાનો આદેશ આપે છે પરંતુ શા માટે ?

જો તમામ માનવપ્રવૃત્તિઓ સરખી હોય અને નિષ્ફળ જવા માટે સર્જાયેલી હોય તો નીતિશાસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ સાર્ત્ર સ્વીકારે છે કે, “મૂલ્યોનો આધાર માણસ છે પણ માણસનો કોઈ આધાર નથી.” સાર્ત્ર પૂછે છે કે, “શા માટે માનવીના મૂલ્યોને કોઈ આધાર હોવો જોઈએ ?” દૈવી-યોજનાના ભાગરૂપે માનવીનું અસ્તિત્વ વધારે મૂલ્યવાળું છે તેમ માનવાની આવશ્યકતા નથી. મનવી

સ્વતંત્ર છે અને મૂલ્યોનો સર્જક છે. દરેક વ્યક્તિ નિર્ણય પ્રક્રિયામાં રોકાયેલી છે. બીજાનાં મૂલ્યો સ્વીકારવા કે નકારવા તેનો નિર્ણય પણ વ્યક્તિ જ કરે છે. નિર્ણય કરવો કે મોકૂફ રાખવો તે પણ એક નિર્ણય છે. માણસ મૂલ્યાંકન કરતું પ્રાણી છે. પરંતુ કેટલીકવાર બીજાએ લાદેલા મૂલ્યો પોતાને બંધનકર્તા માને છે. પરિણામે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જતું કરીને સલામતી ખરીદે છે. આ પ્રપંચ છે કારણ કે માણસના મૂળ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી મૂલ્ય સર્જવા તે અધિકૃત અસ્તિત્વ છે. સાર્ત્ર કહે છે કે અગર ઇશ્વર હોય તો પણ તેનપ કોઈ ઉપયોગ નથી કેમ કે માણસ સ્વતંત્ર છે.

આમ નિરીશ્વરવાદ નૈતિક મૂલ્યો માટે ઘાતક નથી. ઇશ્વર ન હોય તો પણ માણસ પોતાના વ્યવહારનાં ધોરણો સ્થાપે છે. ઇશ્વર ન હોવાની સ્થિતિમાં માણસ વધું સચ્ચાઈથી આવા ધોરણો સ્થાપી શકે છે કારણ કે તેની જવાબદારી વધી જાય છે. મૂલ્યો સ્થાપનાર અને તેનો ભંગ કરનાર પણ માણસ છે. ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી નૈતિક આચરણ વધું અર્થપૂર્ણ થશે એવું નથી. નૈતિક આચરણનું પ્રામાણ્ય ઇશ્વર કે ધર્મગુરુઓ નથી. ઇશ્વરવાદી નીતિશાસ્ત્ર શરણાગતિનું નીતિશાસ્ત્ર છે. અબ્રાહમનું દ્રષ્ટાંત આપીને કહી શકાય કે ઇશ્વરનો આદેશ માનવીની દ્રષ્ટિએ અનૈતિક હોય તો પણ શ્રદ્ધાથી પાળવો પડે છે. આ અસંગતિ નિરીશ્વરવાદમાં નથી.

સમાપન :

આમ સાર્ત્રનો અસ્તિત્વવાદ નિરીશ્વરવાદી જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ માણસને સંપૂર્ણ જવાબદાર માને છે. આથી એમ કહી શકાય કે સાર્ત્રના નિરીશ્વરવાદનું પરિણામ અરાજકતા નથી, મૂલ્યોનો હ્રાસ નથી, મૂલ્યો માનવીની કાળબદ્ધ અને અપરિપૂર્ણ ચેતનાની નીપજ છે. “જગતને કોઈ પારલૌકિક રહસ્ય નથી. માણસ તેને અર્થ આપે છે.” એ આલ્બેર કામૂનું વિધાન સાર્ત્રને માન્ય છે. જગત અસંગત છે. એ જેટલું સાચું છે એટલું માણસ સ્વતંત્ર છે એ વિધાન પણ સાચું છે. પહેલા વિધાન ઉપર ભાર મૂકીએ તો નિરાશા અને નિષ્ક્રિયતા ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા વિધાન પર ભાર મૂકીએ તો માણસની રચનાત્મકતામાં શ્રદ્ધા બેસે છે. માણસની જવાબદારી અને ગૌરવ વધારવામાં અસ્તિત્વવાદથી કોઈ ફિલસૂફી વધુ આગળ જઈ શકે નહીં.

માનવી નૈતિક વ્યવહારના ધોરણો સ્થાપે છે. નૈતિક વ્યવહાર માનવીઓ વચ્ચેનો છે. તેને ઇશ્વરના અસ્તિત્વની મદદથી વૈશ્વિક સંદર્ભ આપવાની સાર્ત્રને

આવશ્યકતા જણાતી નથી. નિરીશ્વરવાદ વ્યક્તિલક્ષી માનવવાદ સાથે સુસંગત છે.

૮. સાર્ત્રનો કલ્પના અંગેનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

સાર્ત્ર પ્રતિભાસવાદી પદ્ધતિથી મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ કે અનુભવો વિશે વિચાર કરનાર ચિંતક છે. તેથી તેઓને મુખ્ય પ્રવાહના મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં. મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ દ્વારા સાર્ત્ર સત્તાલક્ષી જે વિચાર કરે છે તે અંગેના મુખ્ય નુદ્ધાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ :

“માણસના માણસ તરીકેના કોઈ પણ અભ્યાસમાં તત્ત્વચિંતન ક્યાં પુરું થાય છે અને ક્યાંથી મનોવિજ્ઞાન શરૂ થાય છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અસ્તિત્વવાદ વિશે આ વિધાન વિશિષ્ટ રીતે સાચું છે.” હેઝલ બાર્ન્સનું આ વિધાન સાર્ત્રના મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમને સમજવા માટે મદદરૂપ થાય તેમ છે.

આંકડાશાસ્ત્ર અને પ્રયોગિક અભિગમથી સાર્ત્રએ મનોવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં કોઈ પ્રદાન આપ્યું નથી. માનસિક ક્રિયા અને મગજના ચેતાકોષોમાં ચાલતી વિદ્યુત રાસાયણિકક્રિયાના સંબંધનો અભ્યાસ મનોવિજ્ઞાનમાં મહત્વનો છે તેમ જણાવ્યું છે. જ્યારે માનસિક વ્યાપારોના અસ્તિત્વ વિશે શંકાઓ પ્રવર્તતી હોય અને મનોવૈજ્ઞાનિકો પોતાના જ ક્ષેત્રમાં માણસ વિશે વધું વ્યાપક સંદર્ભમાં વિચાર કરનારા ચિંતકોને ફિલસૂફી તરીકે ઓળખાતા હોય ત્યારે જે ખરેખર ફિલસૂફી છે તેને મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકે કઈ રીતે ઓળખાવી શકાય ?

સાર્ત્ર સમકાલીન મનોવિજ્ઞાનથી બે રીતે દૂર છે. તેઓ ફિલસૂફી તો છે જ તેની સાથે નવલકથાકાર અને નાટકના લેખક પણ છે. ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક અધિકાર અને પ્રામાણ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિ તરીકે સાર્ત્રને મનોવૈજ્ઞાનિક ગણાવી શકાય નહીં.

તેઓ પ્રયોગશાળાથી દૂર છે તેની સાથે ચિકિત્સાલયથી પણ દૂર છે. તેમ છતાં અસ્તિત્વવાદની ફિલસૂફીમાંથી ચિકિત્સકોને માનસવિશ્લેષણનો એક નવો અભિગમ પ્રાપ્ત થયો છે અને તે ‘અસ્તિત્વલક્ષી મનોવિશ્લેષણ’ તરીકે યુરોપમાં પ્રચલિત છે. અસ્તિત્વલક્ષી મનોવિશ્લેષણનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં સાર્ત્રની શરૂઆતની કૃતિઓમાં વ્યક્ત થતી કલ્પના અને આવેગ વિશેની મનોવૈજ્ઞાનિક વિચારણા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ વિચારણા મુખ્યત્વે પ્રતિભાસવાદી પદ્ધતિથી કરવામાં આવી છે.

કલ્પના :

૧૯૩૬ માં સાર્ત્રએ એક નાનું પુસ્તક ‘ઇમેજીનેશન’ પ્રગટ કર્યું. ૧૯૪૦ માં તેમણે ‘સાઇકોલોજી ઓફ ઇમેજીનેશન’ માં કલ્પના વિશે વિગતે રજૂઆત કરી છે.

સર્વ પ્રથમ સાર્ત્ર પ્રતિમા એટલે શું ? અને પ્રતિમા વસ્તુ કરતા કેવી રીતે ભિન્ન છે એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેમ કે સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ ૧૭ મી અને ૧૮ મી સદીના ચિંતકોએ પ્રતિમા એક હુદી વસ્તુ ગણાવવાની ભૂલ કરી છે. આથી સાર્ત્ર સર્વપ્રથમ ‘પ્રતિમા’ અંગેની વિચારણાને તપાસે છે.

ડોકાર્ટે અનુસાર કોઈક રીતે શારીરિક તત્ત્વો છે અને તે મગજ સાથે સંકળાયેલી છે. સ્થિતિજ્ઞ અને લાઇબિનિટ્ઝ પતિમાને અસપષ્ટ વિચારણા ગણે છે. હ્યુમ અને બર્કલે અનુસાર પ્રતિમા આપણા તમામ અનુભવ, સંવેદન અને આંતરનિરીક્ષણ ઉપર આધાર રાખે છે અને મૂળ અનુભવની ઝાંખી નકલ છે. આ બધા મંતવ્યોમાં કોઈક પ્રકારની વસ્તુ માની લેવાની ભૂલ કરવામાં આવી છે.

હુસેર્લ પ્રતિમા (Image) નો અભ્યાસ આભાસવાદી પદ્ધતિથી કરવાનું સૂચવે છે. જ્યાં સુધી આપણી પાસે ચેતનાનાં સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોય ત્યાં સુધી આપણે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકીએ નહીં. પ્રતિમા પણ ચેતનાની જેમ વિષયનિર્દેશક છે. પ્રતિમા ચેતનાનો એક પ્રકાર છે. તેમાં વિષયનો અમૂક રીતે નિર્દેશ થાય છે.

સાર્ત્ર હુસેર્લનો ઉપરોક્ત મત સ્વીકારે છે. પરંતુ સાર્ત્રને લાગે છે કે હુસેર્લ પ્રતિમા અને પ્રત્યક્ષ બન્નેની વિષયગામીતા કઈ રીતે ભિન્ન છે તે જણાવ્યું નથી. તે બન્ને વિષય નિર્દેશ કરવાના જુદા જુદા પ્રકારો છે. પ્રતિમાઓ ચેતનાની અંદર સામગ્રી રૂપે હોઈ શકે નહીં. પ્રતિમા ચેતનાનો એક પ્રકાર છે.

પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના :

કલ્પનામાં ચેતના અને વસ્તુ વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ છે તે દર્શાવવા તેઓ કલ્પનાનાં ત્રણ તત્ત્વો દર્શાવે છે. ૧. કલ્પનાની ક્રિયા ૨. કલ્પનાનો પદાર્થ ૩. પદાર્થનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી માનસિક સામગ્રી કે જે પદાર્થના જેવા લક્ષણો ધરાવે છે.

જ્યારે હું પિટરનો વિચાર કરું છું ત્યારે તે પિટરની કલ્પના કરવાની ક્રિયા છે, પિટર મારી કલ્પનાનપ વિષય બને છે અને પિટરનું જે માનસિક પ્રતિબિંબ છે તેને આપણે પ્રતિમા કહીએ છીએ. આપણી ચેતના જ્યારે કલ્પનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે કોઈ વિશિષ્ટ આકૃતિ યા પ્રતિબિંબ ઉદ્ભવે છે અને પછી વિલીન થઈ જાય છે. આ રીતે જગતના પદાર્થો અંગેની મનવચેતના કલ્પના દ્વારા પ્રતિબિંબરૂપી શૂન્ય સર્જે છે. કલ્પના દ્વારા ચેતનરૂપી સત્ પારગામીતા અનુભવે છે. જે નથી તેને ચિત્ત સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવું તે કલ્પનાનું રહસ્ય છે. શૂન્યનું પ્રતિબિંબ પાડવું તે તેનો ગુણ છે.

પ્રત્યક્ષ એ વાસ્તવિક અવલોકન છે. આપણી સમક્ષ પદાર્થ એકસાથે નહીં પણ તેના જુદા જુદા આભાસો ઉદ્ભવે છે. આપણે જ્યારે કોઈ પદાર્થનું અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને માત્ર તેના ત્રણ ભાગો જ દેખાય છે. આમ વસ્તુના અનેક સ્વરૂપો છે અને જ્ઞાતા અમુક ચોક્કસ સ્થળ-કાળ અને દ્રષ્ટિકોણના સંદર્ભમાં વસ્તુના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવે છે. જેને આપણે વસ્તુ કે પદાર્થ કહીએ છીએ તે વિવિધ રૂપોનો સમન્વય છે અને કોઈ એક વ્યક્તિ કોઈ એક દ્રષ્ટિકોણથી કદાપિ પ્રત્યક્ષ કરી શકે જ નહીં.

વિચારણાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન છે. પ્રત્યક્ષમાં ન દેખાતા ભાગોને આપણે વિચારી શકીએ છીએ. વિચારણામાં વસ્તુ આપણી સમક્ષ એકમરૂપે ઉપસ્થિત થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કલ્પના પ્રત્યક્ષ જેવી છે કે વિચાર જેવી ? આમ તો કલ્પના પ્રત્યક્ષ જેવી લાગે છે કેમ કે તેમાં પણ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં ચિત્ત સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ કલ્પના અને પ્રત્યક્ષમાં મહત્વનો ભેદ એ છે કે પ્રત્યક્ષમાં વિગતોની સમૃદ્ધિ છે જ્યારે કલ્પનામાં વિગતોનું દારિદ્ર્ય છે. વસ્તુનો અનેક સંદર્ભમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાથી વિગતોની સમૃદ્ધિ વધતી જાય છે જ્યારે કલ્પનાને મન સમક્ષ ગમેતેટલી વાર રાખવામાં આવે તો પણ તેમાં વિગતોની સમૃદ્ધિ વધતી નથી. પ્રત્યક્ષમાં વસ્તુઓ તેના જ્ઞાન કરતાં વધું સત્ ધરાવે છે

જ્યારે કલ્પનામાં વસ્તુઓ તેના જેટલું જ સત્ ધરાવે છે. જગતના બાકીના વિષયો સાથે કલ્પનાને કોઈ સંબંધ હોતો નથી. કલ્પનાનાં આંતરિક તત્ત્વો વચ્ચે પણ વિશિષ્ટ સંબંધ હોતો નથી.

પ્રત્યક્ષ અને પ્રતિમામાં બીજો તફાવત એ છે કે, પ્રત્યક્ષમાં ભ્રમ થવાની શક્યતા છે અર્થાત્ તે શંકામુક્ત નથી. જ્યારે કલ્પનાનાં વિષયમાં ભૂલ થવાની શક્યતા નથી તે અને તે અંગેના વિધાનો સંપૂર્ણ રીતે શંકામુક્ત છે. પ્રતિમા કે કલ્પનામાં કોઈ જોખમ કે સાહસ નથી તેમાં નિશ્ચિતતા છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષમાં આપણે છેતરાઈ શકીએ છીએ. દા.ત. દરિયાની કલ્પના અંગેનું દરેકનું વિધાન સાચું જ હોય પણ મને જે સર્પ દેખાય છે તે દોડું પણ હોઈ શકે છે.

પ્રત્યક્ષીકરણના વિષયો વાસ્તવિક છે જ્યારે કલ્પનાનો વિષય અસત્ છે. જે નથી તેનો પ્રક્ષેપ કરવો અને જે નથી તેને ચેતના સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવું તે કલ્પનાનું લક્ષણ છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં શિક્ષણ, અપેક્ષા, નવિનતા વગેરે છે અને તેથી તે સમૃદ્ધ છે જ્યારે કલ્પનામાં નવાં અને ભિન્ન દ્રષ્ટિકોણને અવકાશ નથી. કલ્પનામાં ચેતના અમુક માનસિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જે ક્ષણિક છે.

સમાપન :

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે કલ્પના વધુ સમૃદ્ધ અને રંગીન છે. પરંતુ સાર્વ કલ્પનાને પ્રત્યક્ષ કરતાં ઓછી વૈવિધ્યપૂર્ણ માને છે. કારણ કે આભાસવાદ પ્રમાણે વસ્તુના રૂપોની અનંત શ્રેણી છે અને જ્ઞાતા તેને વિવિધ રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે.

૯. માનવ સ્વાતંત્ર્યના અવરોધો જણાવો.

પ્રસ્તાવિક :

મનુષ્ય પોતે જે વર્તન કરે છે તે કરવા માટે પોતાના કાર્યના કર્તા તરીકે તે સ્વતંત્ર છે. અથવા તેનું તમામ વર્તન તેની પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને પોતાના ભૂતકાળની પરિસ્થિતિના બાદ્ય કે આંતરિક પરિબળોને આધિન છે ? આ પ્રશ્ન તત્ત્વચિંતનમાં ‘સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય’ ની સમસ્યા તરીકે ઓળખાય છે.

કાર્યો મૂળભૂત રીતે હેતુલક્ષી હોય છે. તે હેતુલક્ષી હોવા છતાં તેના પરિણામોને અગાઉથી જાણી શકાતા નથી. માનવીની ચેતના પરિસ્થિતિનું અતિક્રમણ કરીને ભાવી લક્ષ્ય તરફ અભિમુખ થાય છે એવો સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સાર્ત્ર આપે છે. સાર્ત્ર અનુસાર નિયતિવાદ અને અનિયતિવાદ કાર્યકારણનાં સંબંધને સ્વાતંત્ર્ય સાથે સુસંગત ન હોવાનું માને છે તે ભૂલ છે. કોઈ પણ કાર્યને કારણ હોય તેથી એમ ક્લિત થતું નથી કે તે કાર્ય સ્વતંત્ર રીતે પસંદ થયેલું નથી. માનવીનું કાર્ય મૂળભૂત રીતે સ્વતંત્રતાથી થયેલું કાર્ય છે. કેટલીક વખત સ્વાતંત્ર્ય સામે કેટલાક અવરોધો આવે છે. આ અવરોધોને સાર્ત્ર નીચે મુજબ સમજાવે છે.

સ્વાતંત્ર્ય સામેના અવરોધો :

માનવ સ્વાતંત્ર્યની સામે ઘણા વાસ્તવિક અવરોધો રહેલા છે. સ્વાતંત્ર્ય સીમિત છે. આપણા કેટલાક કાર્યો બાહ્ય અને આંતરિક પરિસ્થિતિના આઘાત સામે યતાં પ્રત્યાઘાતરૂપ હોય છે. માણસના સ્વાતંત્ર્યને મોટો પડકાર મૃત્યુ આપે છે. જો આવા અવરોધો હોય તો સાર્ત્ર દર્શાવે છે તેવી નિરપેક્ષ મુક્તિ માણસ માટે શક્ય છે ખરી ?

સાર્ત્ર જણાવે છે કે આવી રીતે દલીલ કરવામાં કેટલીક ગેર સમજ છે. જેમ કે,

૧. સ્વાતંત્ર્યનો એવો અર્થ નથી કે માણસ ધારે તે બધી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકે. જો એમ હોય તો સ્વાતંત્ર્યનો કશો જ અર્થ રહેતો નથી. કારણ કે કશું જ કર્યા વગર બધું જ મળી જાય એવો જાદુઈ અર્થ સ્વાતંત્ર્યનો થતો નથી.

૨. સ્વાતંત્ર્ય માત્ર પસંદગીનું જ છે. કોઈ પણ પસંદગીની વસ્તુ કે ધ્યેય વિના વિઘ્ને મળી જાય તેમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

૩. ‘પસંદગી કરવી’ એ બાબતમાંથી ‘મેળવવાને સમર્થ હોવું’ એ બાબત ક્લિત થતી નથી. દા.ત. જેલનો કેદી જેલમાંથી છટકી જવાનું મુક્ત રીતે પસંદ કરે છે અને તેના માટે તે પ્રયત્નશીલ પણ બને છે. પરંતુ તેના પ્રયત્નમાં તે સફળ થશે તેવી ખાત્રી તે સ્વતંત્ર છે તેમાં આવી જતી નથી. સ્વાતંત્ર્યમાં સામર્થ્ય કરતા પસંદગીનું તત્ત્વ સર્વોપરી છે.

સાર્ત્ર જણાવે છે કે અવરોધોના અભાવમાં મુક્તિ પણ સંભવતી નથી. સ્વાતંત્ર્યને વાસ્તવિકતાનો સંદર્ભ હોય છે. જ્યારે આપણે ધ્યેય પસંદ કરીએ છીએ

ત્યારે અવરોધો પણ પસંદ કરીએ છીએ. અવરોધો એ મુક્તિનું પરિણામ છે. મુક્તિ માટે તે બાધક નથી. માણસની મુક્તિને બાધક પાંચ અવરોધો સાર્ત્ર ગણાવે છે અને બધા વિશે તેઓ એમ દલીલ કરે છે કે નિરપેક્ષ મુક્તિને આ અવરોધો સ્પર્શતા નથી. ખરેખરતો આ અવરોધો જ મુક્તિને શક્ય બનાવે છે.

૧. મારું સ્થાન :

અત્યારે હું જે સ્થાનમાં છું, તે પહેલાં હું કોઈ બીજા સ્થાનમાં હતો. આ રીતે વિચારતા માલૂમ પડે છે કે, માણસ પોતાના અસ્તિત્વનું પહેલું સ્થળ પસંદ કરતો નથી. પરંતુ તે તેમાં મુકાયેલો હોય છે.

સાર્ત્ર કહે છે કે, ‘સ્થળ’ માનવચેતનાની સંગઠનક્રિયાને લીધે ઉદ્ભવે છે. જેમ કે ટેબલને ખુરશીથી ભિન્ન પાડીને અને મારી જાતને એ બન્નેથી ભિન્ન પાડીને ‘અમુક સ્થળે હોવાનો’ મને અનુભવ થાય છે. ‘સ્થળ’ નું ઘડતર ચેતના કરે છે. જે સત્ પોતાના સ્થળને પાર કરીને બીજા સ્થળની કલ્પના કરી શકે તે ચેતનરૂપ સત્ હોઈ શકે. હું ‘અહીં’ છું તેવું ભાન હું ‘ત્યાં’ નથી તેવા ભાનમાંથી ઉદ્ભવે છે. માણસનું અમુક સ્થળે હોવું કે ન હોવું એ આકસ્મિક હકીકત છે. વ્યક્તિને પોતાનું વર્તમાન સ્થાન ત્યારે અવરોધક લાગે કે જ્યારે તેવર્તમાન સ્થાન સિવાયના બીજા કોઈ સ્થાનની કલ્પના કરી અને ત્યાં પહોંચવાનું ધ્યેય સ્થાપ્યું હોય. તેની મુક્ત ચેતના આ જાતનું ધ્યેય પસંદ કરે છે.

૨. મારો ભૂતકાળ :

ભૂતકાળના નિર્ણયોની અસર વર્તમાનકાળમાં પડતી જણાય છે. માણસ અત્યારે જે કાંઈ છે તેમાં ભૂતકાળનો મહત્વનો ફાળો છે. સાર્ત્ર જણાવે છે કે, વ્યક્તિના ભૂતકાળને વસ્તુરૂપી સત્ જેવું સઘન અસ્તિત્વ છે, તેનાથી વ્યક્તિની વર્તમાન ચેતના ઘણી દૂર નીકળી જાય છે. એટલે કે નવી ક્ષણોમાં જૂની ક્ષણોને સજીવન કરવાની રહે છે. આમ ભૂતકાળ છે માટે વ્યક્તિ તેને પાર કરી નવા ધ્યેય સ્થાપે છે. વ્યક્તિની ચેતના જો તેના ભૂતકાળ સાથે એકરૂપ થઈ ગઈ હોય તો સ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી. પણ ચેતનાનો પ્રવાહ સતત વહે છે એટલે ભૂતકાળના નિર્ણયોનું અર્થઘટન અને તેની અસર વગેરે મુક્ત રીતે વર્તમાનમાં નક્કી કરે છે. ભૂતકાળના નિર્ણયોને વર્તમાનના કાર્યોથી બદલવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૩. મારું વાતાવરણ :

વાતાવરણના અવરોધો કે પરિબળોને કારણે માણસનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઈ જાય ? સાર્ત્ર વાતાવરણના પરિબળોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. વ્યક્તિની કાર્યયોજનાઓ પર તેની અસર પડે છે તેવું પણ તેઓ માને છે.

દા.ત. કોઈ વ્યક્તિ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે સફર કરે ત્યારે હવામાન, વાહનની ખામી, રસ્તાની મુશ્કેલીઓ વગેરે વિક્ષેપો નડે છે. જેમણે પ્રવાસયોજના કરી તેમણે આ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જ રહ્યો. આ મુશ્કેલીઓ માણસ સ્વતંત્ર નથી તેમ દર્શાવતી નથી. કારણ કે માણસે પોતે ધારેલા ધ્યેયને પહોંચવામાં સફળ થવા માટે આ અવરોધોને સામેથી અપનાવી લીધેલાં છે. તેથી સાર્ત્ર લખે છે કે, “હું નિરપેક્ષ રીતે મુક્ત છું અને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર છું પરંતુ પરિસ્થિતિના સંદર્ભ વિના હું કદાપિ મુક્ત ન હોઈ શકું.”

૪. મારા સાથી કે અન્ય લોકો :

માનવીય જગતમાં વસ્તુઓ અને બીજા માણસો છે અને તે બન્ને અવરોધરૂપ બની શકે છે. બીજા લોકોએ જગતને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. કાયદો, રૂઢિઓ, સામાજિક ભેદભાવો, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીયતા વગેરે અન્ય પરિબળો કોઈ એક વ્યક્તિએ સર્જેલા નથી. બીજા સમાજ અને રાષ્ટ્રો વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને ચારે બાજુથી રુંધે છે. પરંતુ સાર્ત્ર જણાવે છે કે માણસ સમુદાયમાં રહેલ દરેક ઘટકો મારા સ્વાતંત્ર્યની પૂર્વશરતો છે. તેના વગર હું સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી શકું નહીં. આ પરાધીનતા બીજાની મુક્ત ચેતનાનું પરિણામ છે.તે જ રીતે મારી મુક્ત ચેતના બીજા માણસના સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા દર્શાવે છે. ઉપરોક્ત બધી સામાજિક બાબતોને સ્વીકારવી કે નકારવી, તેમાંથી કેટલી બાબતોનો વિરોધ કરવો વગેરે વ્યક્તિ જાતે નક્કી કરવાનું છે.

૫. મૃત્યુ :

ધારો કે આ બધા અવરોધો સામે માનવમુક્તિને રક્ષણ આપી શકાય પરંતુ મૃત્યુનું શું ? મૃત્યુનું અસ્તિત્વ માનવીના નિરપેક્ષ મુક્તિ સામેનો સૌથી મોટો પડકાર નથી ? સાર્ત્ર કહે છે કે, મૃત્યુ અચાનક આવે છે પરંતુ માનવ સ્વાતંત્ર્ય માટે તે મોટો અવરોધ નથી. જન્મ અને મૃત્યુ બન્ને અનિવાર્ય છે અને તે કોઈનામાંથી તાર્કિક રીતે ફલિત થતાં નથી. માનવીય અસ્તિત્વની પરિમિતતા એ સત્ વિક્ષયક હકીકત છે. માણસ અમર હોત તો પણ પરિમિત હોત. મૃત્યુ એ અવરોધ નથી પણ સ્વાતંત્ર્યનો અંત છે.તે એની બાહ્ય સીમા છે.કોઈ વસ્તુ ત્યારે જ અવરોધ બની શકે જ્યારે ધ્યેયગામી ચેતનાનું અસ્તિત્વ રહેતું હોય. સાયકલ

ચલાવનાર માટે પવન અવરોધ વને છે કેમ કે તે જીવિત છે અને અવરોધ પ્રત્યે સભાન છે. મૃત્યુ પછી કોઈ ચેતના રહેતી જ નથી એટલે ધ્યેય અટકી રહ્યું હોય અને પ્રવૃત્તિ અટકી હોય તેવું મૃત્યુમાં બનતું નથી. મૃત્યુ એ માણસના જીવનનો એક બનાવ નથી પણ બધા બનાવોનો અંત છે.

સમાપન :

જગતમાં આપણે આપણા કર્યો દ્વારા આપણા અસ્તિત્વને મૂર્ત કરીએ છીએ અને આપણા સ્વાતંત્ર્યના આધારે બાહ્ય અને આંતરિક સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. અવરોધોનું અસ્તિત્વ મુક્તિની પૂર્વશર્ત છે. કારણ કે અવરોધો દ્વારા સ્વાતંત્ર્ય વ્યક્ત થાય છે. સ્વાતંત્ર્ય શૂન્યાવકાશમાં વ્યક્ત થઈ શકે નહીં. સાર્ત્ર વિધનો વિહીન કાર્યની કલ્પના કરતા નથી કારણ કે તેમને મન સ્વાતંત્ર્ય સંકળતાનું નહીં પણ પસંદગીનું છે. માણસ સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતો નથી પણ સ્વતંત્ર જ છે. સ્વાતંત્ર્યની કોઈ વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી.

૧૦. સાર્ત્રનો કાર્યની પૂર્વશરત રૂપ સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલ.

પ્રસ્તાવિક :

મનુષ્ય જે વર્તન કરે છે તે સ્વતંત્ર છે કે નહીં ? એ પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે માનવીના વર્તનને જોતા થાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાર્ત્ર કાંઈક જુદી રીતે આપે છે. મનુષ્ય પોતે જે વર્તન કરે છે તે વર્તન કરવા માટે પોતાના કાર્યના કર્તા તરીકે તે સ્વતંત્ર છે કે તેનું વર્તન તેની પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિનાં બાહ્ય અને આંતરિક પરિબળોને આધિન છે ? તે પ્રશ્ન તત્ત્વચિંતનમાં ‘સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યની સમસ્યા’ તરીકે ઓળખાય છે. આ જ સંદર્ભમાં બીજો પ્રશ્ન એ છે કે મનુષ્યનું તમામ વર્તન જો સર્વદેશી કાર્યકારણ સંબંધોથી નિયંત્રિત થતું હોય તો પછી તેના પોતાના કોઈ પણ વર્તન માટે મનુષ્ય પોતે કઈ રીતે જવાબદાર હોઈ શકે ? કેટલાક ચિંતકો માને છે કે મનુષ્યને કર્તા તરીકેનું , તેના સંકલ્પ (Will)નું કે તેની પસંદગીનું કોઈ જ પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય ન જ હોય તો પછી મનુષ્યના વર્તન માટે તેને જવાબદાર ગણી શકાય નહીં અને તેથી તેના વર્તનનું નૈતિક મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. કોઈ પણ ઘટના અમુક ઘટનાને નિયત કરે છે તેમ

કહેવાનો અર્થ એ છે કે તે ઘટના તેની પૂર્વગામી ઘટનાનું પરિણામ છે. આ અભિગમને નિયતિવાદ તરીકે ઘટાવવામાં આવે છે.

માનસિક નિયતિવાદ એટલે એવો મત કે જેમાં એવું સ્થાપવામાં આવે છે કે વ્યક્તિનું વર્તન તેના ઇરાદાઓ, તેની ઇચ્છાઓ કે તેની પ્રેરણાઓને લીધે ઉદ્ભવે છે. તેની ૧૦વી ઇચ્છાઓ કે પ્રેરણાઓ પણ તેની પૂર્વગામી પરિસ્થિતિમાંથી જ ઉદ્ભવેલી હોય છે.

સ્વાતંત્ર્ય અને નિયતિવાદની ચર્ચામાં કેટલાક માને છે કે જો તમે નિયતિવાદને સ્વીકારો તો સ્વાતંત્ર્ય ન સ્વીકારી શકો અને સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારો તો નિયતિવાદને ન સ્વીકારી શકો. કેટલાક માને છે કે કાર્ય-કારણભાવ આધારીત નિયતિવાદ સ્વીકારો તો પણ સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકારી શકાય છે. કારણ કે માણસ પોતાના ઇરાદાઓ કે ઇચ્છા પ્રમાણે પસંદગીથી વર્તે એટલું જ વ્યાવહારિક સ્વાતંત્ર્ય માટે પુરતું છે. સ્વાયત્ત કે સ્વયંસ્ફુર્ત રીતે મનુષ્ય વર્તી શકતો હોય તો તે સ્વતંત્ર જ છે. મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે વસ્તુઓની સરખામણીમાં મનુષ્ય સચેતન વસ્તુ છે. એટલે કે મનુષ્યના વર્તન અને પદાર્થોની ગતિ બન્ને એકસરખાં ચંત્રવત્ છે એવો સાર્વત્રિક પ્રકૃતિક નિયતિવાદ ઘણાને અસ્વીકાર્ય લાગે છે.

આ સંદર્ભમાં સાર્ત્રની સ્વાતંત્ર્ય અંગેની વિશિષ્ટ વિચારણા નીચેના મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને અહીં ચર્ચવામાં આવી છે.

સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ :

સાર્ત્ર અનુસાર સ્વાતંત્ર્યને કોઈ સત્ત્વ નથી. તેમાં કોઈ તાર્કિક અનિવાર્યતા નથી. આપણે સ્વતંત્ર ન હોવા માટે સ્વતંત્ર નથી. માનવસત્ સ્વતંત્ર છે કારણ કે તે અપર્યાપ્ત છે. માણસ જે છે તે નથી માટે સ્વતંત્ર છે જ્યારે વસ્તુ જે હોય છે તે જ હોય છે માટે સ્વતંત્ર નથી. માણસ માટે અસ્તિત્વમાં હોવું, ચેતનહોવું, માનવી હોવું, મુક્ત હોવું, શૂન્યનો નિર્દેશ કરવો અને પસંદગી કરવી એ બધી એક જ બાબત છે. “માણસ મુક્ત રહેવા સર્જાયેલો છે”, મુક્તિનો જાણે કે તેના ઉપર શાપ છે.

કાર્યની પૂર્વશરત રૂપે સ્વાતંત્ર્ય :

કાર્ય તત્ત્વતઃ હેતુલક્ષી હોય છે. તેમ છતાં તેના બધા જ પરિણામો જાણી શકાતા નથી. માનવીની ચેતના પરિસ્થિતિનું અતિક્રમણ કરીને ભાવી લક્ષ્યો તરફ અભિમુખ થાય છે. દા.ત. કેવળ શોષણખોર પરિસ્થિતિથી જ ક્રાંતિ થઈ

જતી નથી પણ તે પરિસ્થિતિને અસહ્ય ગણનાર વ્યક્તિઓની ચેતના જ ક્રાંતિ કરી શકે. આમ થવા માટે ચેતના મુક્ત હોવી આવશ્યક છે. સ્વાતંત્ર્યથી ભાવી અભાવનો વર્તમાનમાં અને વર્તમાન અભાવનો ભાવીમાં નિર્દેશ શક્ય બને છે. ‘જ નથી’ તેના પ્રત્યે ચેતનાનો પ્રક્ષેપ એટલે કાર્ય.

ચેતના નિષેધરૂપ છે. સભર જગતમાં શૂન્ય સ્થાપવાની ક્રિયામાં ચેતનાનું સત્ રહેલું છે.

કાર્યનું સ્વરૂપ માનવીય સત્ ઉપર આધાર રાખે છે. માનવસત્ ચેતનારૂપ છે. ચેતનારૂપ સત્ અભાવાત્મક અને કાળબદ્ધ છે. તે અતિક્રમણ કરે છે અને સંદૈવ મુક્ત છે.

સાર્ત્ર મુજબ નિયતિવાદીઓ અને અનિયતિવાદીઓ બન્ને કાર્યકારણવાદને સ્વાતંત્ર્ય સાથે સુસંગત ન હોવાનું માને છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમાંથી એમ ફલિત થતું નથી કે કોઈ પણ કાર્યને કારણ હોવાથી તેને સ્વતંત્ર રીતે પસંદ કરી શકાતું નથી. હકીકતમાં કોઈ પણ ઘટનાને કરણ ગણવું કે નહીં તે ચેતનાની મુક્ત પસંદગી પર આધાર રાખે છે. કારણને ધ્યેયના સંદર્ભમાં વિચારી શકાય. ચેતનાની મુક્તિનો ઉભરો જ કાર્ય-કારણ સંબંધ સ્થાપે છે. કોઈ માણસ ભૂખમરાની બીકને કારણે ઓછા વેતનની નોકરી સ્વીકારે પરંતુ ભૂખમરાથી શા માટે બચવું છે ? જીવન ટકાવવાનું ધ્યેય માણસે મુક્ત રીતે પસંદ કર્યું છે માટે આવો સાધ્ય-સાધન સંબંધ પેદા થાય છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિને ભાવી સંભાવનાઓની પાર લઈ જવાની ચેતનાની ગતિ વગર ધ્યેય, કારણ કે હેતુ કોઈનું અસ્તિત્વ જ નથી. દા.ત. ખૂબ ઠંડીથી બચવા માટે કોઈ વ્યક્તિ અગ્નિ પ્રગટાવીને બેસે છે. આ વર્તનની સમજૂતી આપતા જો એવી દલીલ કરવામાં આવે કે ઠંડીની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિએ ગરમી મેળવવાનું તેનું વર્તન નિયત કર્યું છે તો સાર્ત્ર એમ કહેશે કે ગરમી મેળવવાનું ધ્યેય મુક્ત ચેતનાથી પ્રક્ષેપણ પામ્યું ન હોત તો માત્ર ઠંડીની બાદ્ય હકીકત માણસને વર્તન કરવા પ્રેરતી નથી. ચેતનાનાં પ્રવાહમાં હેતુ અને ધ્યેયો, કારણો અને પરિણામો બધું સાથે જ હોય છે. માનવીના કાર્યોને કારણો છે પણ આ કારણો માનવીની મૌલિક મુક્તિનાં પરિણામો છે.

વ્યક્તિ આવેશમાં આવી જઈને ભય, ક્રોધ કે ઈર્ષ્યાથી મજબૂર થઈને પોતાના વર્તન ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી બેસે છે અને ન કરવા જેવા કર્યો કરી બેસે છે તેવો બચાવ સાર્ત્ર સ્વીકારતા નથી. આવેશપૂર્ણ વર્તન કરનાર માણસ

અપ્રતિબિંબાત્મક ચેતનાની કક્ષાએ છે. લડાઈના મેદાનમાં ભયથી ભાગી જતો સૈનિક અને બહાદુરીથી લડતો સૈનિક એ બન્ને સરખા જ સ્વતંત્ર છે. સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ એક ભાગી જવા માટે અને બીજો ટકી રહેવા માટે કરે છે.

સમાપન :

પ્રો. વિલફ્રીડ ડેસનના મતે છેલ્લા બે હજાર વર્ષમાં માનવ સ્વાતંત્ર્યનો આટલો નિરપેક્ષ ખ્યાલ સાર્ત્ર સિવાય કોઈ કિલસૂકે આપ્યો નથી. તેમ છતાં કેટલાક વિદ્વાનોને લાગે છે કે, બધા માનવ વર્તનોને સ્વેચ્છાએ પસંદ કરેલા ધ્યેયોથી જ સમજાવવાનો સાર્ત્રનો અભિગમ યોગ્ય નથી. કારણ કે મનુષ્યનું કેટલુંક વર્તન બાહ્ય ઉદ્દિપકો પ્રત્યે કુદરતી પ્રતિક્ષેપોરૂપે જ થતું હોય છે. એટલે કે ધ્યેયની પહેલાં પસંદગી કરી હોય તો જ માનવ વર્તન તેમાંથી નિપજતા કારણોથી પ્રભાવિત થાય છે તેમ સ્વીકારી શકાય નહીં. વળી, સાર્ત્ર સહજવૃત્તિઓનો તો ઉલ્લેખ જ કરતા નથી.

૧૧. સાર્ત્રની આભાસવાદી પદ્ધતિ સદ્રષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

જર્મન કિલસૂક હુસેર્લ આભાસવાદી પદ્ધતિને પદ્ધતિસર રજૂ કરનાર તત્ત્વચિંતક તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. સાર્ત્ર સત્ કે અસ્તિત્વને એક નવા તત્ત્વમીમાંસકીય દ્રષ્ટિકોણથી સમજવાની અને તેનું અર્થઘટન કરવાની હિમાયત કરનાર અસ્તિત્વવાદી તત્ત્વચિંતક છે. સાર્ત્રને લાગે છે કે હુસેર્લની આ આભાસવાદી પદ્ધતિ દ્વારા અસ્તિત્વને સમજવું જોઈએ. જો કે સાર્ત્ર આભાસવાદી પદ્ધતિને પોતાની આગવી રીતે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રયોજે છે. ત્યારે સર્વ પ્રથમ હુસેર્લ અનુસાર આભાસવાદી પદ્ધતિની ટૂંકી માહિતી મેળવવી અનિવાર્ય બની જાય છે.

હુસેર્લની આભાસવાદી પદ્ધતિ :

હુસેર્લ અનુસાર આપણી ચેતનામાં જે રૂપે ભાસે છે, જે કાંઈ આપણને દ્રશ્યમાન થાય છે, તેનું વર્ણન કરવું તે આભાસવાદી પદ્ધતિ છે. તેના માટે પૂર્વગ્રહો અને પૂર્વધારણાઓથી મુક્ત હુસેર્લને યોગ્ય લાગતું નથી.

હુસેર્લ આ પદ્ધતિનાં બે તબક્કાઓ વર્ણવે છે.

પ્રથમ તબક્કો : સ્વાભાવિક યા પ્રાકૃતિક દ્રષ્ટિબિંદુનું વિલીનીકરણ.

આ દ્રષ્ટિબિંદુ અનુસાર આપણે સામાન્ય રીતે જગતના પદાર્થોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છે એમ માની લઈએ છીએ. જે અયોગ્ય છે. આપણા પોતાના કે જગતના પદાર્થો અસ્તિત્વ વિશે જો કોઈ ધારણા કરી હોય તો તેને દૂર કરી દો. પર્વતો, નદીઓ, ખડકો વગેરે વાસ્તવિક મૂર્ત અસ્તિત્વ પ્રત્યે સંપૂર્ણતઃ મૌન સેવો.

વાસ્તવિક અસ્તિત્વને પરિછેદમાં મુકવાનો હુસેર્લ આદેશ આપે છે. દા.ત. મારી સામે પડેલું ટેબલ વાસ્તવિક છે તે બાબતને હું અવગણીને અમુક રૂપ મારી ચેતનામાં કઈ રીતે ભાસે છે તેનો વિચાર કરી શકું છું. આમ મારી ચેતનામાં ભાસમાન સ્વરૂપ કેવું છે તે ઉપર ધ્યાન આપવાની ક્રિયા આભાસવાદી સંસ્કરણ કહેવાય છે.

બીજો તબક્કો : સત્ત્વ ઉપર ચેતનાનું કેન્દ્રિકરણ.

સ્વાભાવિક દ્રષ્ટિબિંદુનો ત્યાગ કરી ચેતનામાં ઝીલાતા આભાસો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું હોય છે. આને ચિંતનાત્મક તબક્કો પણ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનના આવા વિશુદ્ધ રૂપને હુસેર્લ ‘ફિનોમીના’(Phenomena) કહે છે. આભાસવાદી સંસ્કરણ (Reduction) કર્યા પછી આભાસોના સત્ત્વની આપણે પ્રજ્ઞા અનુભવીએ છીએ. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કરતાં પ્રજ્ઞા દ્વારા મળતું શુદ્ધ સત્ત્વનું જ્ઞાન ચઢિયાતું છે. દા.ત. ગણિત અને ભૂમિતિમાં ત્રિકોણ, વર્તુળ, સંખ્યા વગેરે શુદ્ધ સત્ત્વનું જ્ઞાન છે. તેના વાસ્તવિક અસ્તિત્વની આવશ્યકતા નથી. એ જ રીતે સાહિત્યકૃતિઓ, ચિત્રકલા, સંગીત વગેરે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો હોવા છતાં તેમાં વિશુદ્ધ સત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. બાહ્ય પદાર્થોની જેમ અહમ્નું અસ્તિત્વ પણ પરિછેદમાં મુકીને ચેતનાનું વિશુદ્ધ સત્ત્વ ગ્રહણ કરવાનો હુસેર્લ નિર્દેશ કરે છે. આમ હુસેર્લની દ્રષ્ટિએ **સત્ત્વજ્ઞાન એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે.** હુસેર્લ વિશુદ્ધ સાક્ષીરૂપ અહમ્નો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે.

સાર્ત્રની આભાસવાદી પદ્ધતિ :

હુસેર્લની ઉપરોક્ત આભાસવાદી પદ્ધતિના કેટલાક અંશનો સાર્ત્ર સ્વીકાર કરે છે. કારણ કે સાર્ત્ર અને હાઇડેગર અસ્તિત્વની વિચારણા કરવા માગે છે જ્યારે હુસેર્લ સત્ત્વના અભ્યાસને તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ માને છે. અલબત્ત સાર્ત્ર હુસેર્લની પદ્ધતિ સ્વીકારતા હોવા છતાં સ્વ અને અસ્તિત્વને પરિછેદમાં મુકવાનું યોગ્ય

સમજતા નથી. સ્વ અને અસ્તિત્વનાં સ્વીકાર સાથે આભાસવાદી પદ્ધતિ પ્રયોજવાનો સાર્ત્રનો અભિગમ છે. સાર્ત્ર આભાસવાદને માત્ર એક પદ્ધતિ તરીકે સ્વીકરે છે.

અહમ્ અને જગત બન્ને સાર્ત્ર માટે ચેતનાનાં પદાર્થો છે. ચેતના તેને વિષયો તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે. ચેતના સમક્ષ જગત ક્યા રૂપોમાં ઉપસ્થિત થાય છે તે સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ આભાસવાદી પદ્ધતિનો સાર છે. સાર્ત્ર અનુસાર આશાવાદી પદ્ધતિએ નીચે મુજબનાં કેટલાક પ્રશ્નો વિચારી શકાય.

૧. ચેતના સમક્ષ આપણે જેને ભૌતિક પદાર્થ કહીએ છીએ તે કઈ રીતે ઉપસ્થિત થાય છે ? શું આપણે વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ ? શું તેના કેટલાક પાસાંઓ આપણને દ્રષ્યમાન થાય છે ?

૨. ‘પર’નું ભાન આપણને કઈ રીતે થાય છે ? શું આપણું ‘સ્વ’ભાન અને શરીરનું ભાન એક જ છે ?

૩. વસ્તુની ‘ઉપયોગિતા’ તેની ‘વિનાશકતા’ વગેરે ગુણો આપણી ચેતના કઈ રીતે જાણે છે ?

ઉપરના પ્રશ્નો વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિએ કદાચ વિચિત્ર લાગે કારણ કે રોજીંદા અનુભવમાં આપણે આમ વિચારતા નથી. નિરીક્ષકને વચ્ચે મુકીને જગતના અસ્તિત્વનો અને ચેતના સમક્ષ તેનો આવિર્ભાવ સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ મહત્વનો છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ‘વસ્તુ’ કેવી રીતે જ્ઞાત થાય છે ? કલ્પનામાં ‘વસ્તુ’ ક્યા રૂપે ભાસે છે ? આ પ્રશ્નો સાર્ત્ર આભાસવાદી પદ્ધતિથી ઉકેલે છે.

દ્રષ્ટાંતો :

‘લા નોઝ’ નવલકથામાં સાર્ત્ર જગતના અસ્તિત્વની અનુભૂતિનું વર્ણન કરે છે. નવલકથાના નાયક રોકીન્તાને ‘જુગુપ્સાનો અનુભવ થાય છે. તેને વમન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. નામ રૂપથી કેવળ “હોવાપણા” નો અનુભવ આ નવલકથામાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથામાં અસ્તિત્વનું સ્વાદની પરિભાષામાં વર્ણન થયો છે.

“ધી વોલ” ટૂંકી વાર્તામાં મૃત્યુદંડની સજા પામેલા એક કેદીની મૃત્યુની ક્ષણો નજીક આવતા કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું સાર્ત્ર વર્ણન કરે છે. “ધી રૂમ” ટૂંકી વાર્તામાં માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિ પાસે તેની સારવાર કરતી તેની

પત્નીના મનોભાવોનું નિરૂપણ સાર્ત્ર કરે છે. આ બધા માત્ર વર્ણનો નથી પણ આભાસવાદી પદ્ધતિ દ્વારા વ્યક્તિની ચેતનામાં જીલાતું વસ્તુઓ અને બનાવોનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે.

સત્ અને શૂન્યમાં સાર્ત્ર વસ્તુઓના ગુણધર્મો વ્યક્તિની ચેતના સમક્ષ કેવા ભાસે છે તે રજૂ કરે છે. ચિકણું, સુંવાળું એવા પ્રવાહીને હાથથી સ્પર્શવા જઈએ તો કાંઈક વિચિત્ર અનુભવ થાય છે. તે પ્રવાહી પણ નથી તે ઘન પણ નથી. તેનું અસ્તિત્વ સંદિગ્ધ છે. તેના પ્રત્યે આકર્ષણ અને જુગુપ્સા બન્ને ભાવો ઉદ્ભવે છે. જગતનું અસ્તિત્વ પણ કાંઈક આ પ્રકારનું છે.

સમાપન :

આમ, સાર્ત્ર આભાસવાદી પદ્ધતિને ‘સ્વ’, ‘પર’, ‘પદાર્થ’ જગત દરેક બાબતને આભાસવાદી પદ્ધતિથી રજૂ કરે છે. સાર્ત્ર અનુસાર તેમાં અસ્તિત્વની સાબિતી મળી રહે છે. એ જ રીતે શૂન્ય અને અસત્નો ખ્યાલ આભાસવાદી રીતે રજૂ કરે છે. સાર્ત્રએ તેમના પુસ્તકમાં લગભગ દરેક મહત્વના ખ્યાલોનું આભાસવાદી રીતે વર્ણન કર્યું છે. “સત્ અને શૂન્ય” પોતાના પુસ્તકમાં સાર્ત્રએ તેનું ઉપશિર્ષક “આભાસવાદી સત્તાશાસ્ત્ર ઉપર નિબંધ” આપ્યું છે. સત્ના વિવિધ પ્રકારો અને ચેતનાની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો સંબંધ સમજવા માટે સાર્ત્ર આભાસવાદી રીત પ્રયોજે છે.

૧૨. સાર્ત્રનો ચિંતાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

સાર્ત્ર માને છે કે માણસની જગતમાં સામેલગીરી જુગુપ્સા, અસંગતતા, ચિંતા, મૃત્યુ જેવા વિવિધ પાસાંઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. અસ્તિત્વ વ્યક્તિને જુગુપ્સાનો અનુભવ કરાવે છે. અસ્તિત્વને સમજવાના પ્રયત્નથી અસંગતતાનો

ખ્યાલ આવે છે. જેનાથી જુગુપ્સા થાય અને જેનો અર્થ ન સમજાય એવા આ જગતમાં માણસ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો શો ઉપયોગ કરે ? નિર્ણયો લેવા માટે કોને પુછે ? ક્યા સંકેતો અને નિશાનીઓ માનવીના આંતરિક જગતની અરાજકતા ઓછી કરે ? અસ્તિત્વનો એક અજંપો માણસ અનુભવે છે. અસ્તિત્વની આવી અકળામણ શારીક નથી પણ તાત્વિક છે.

ચિંતાનો અર્થ :

ફ્રોઇડ, કિર્કગાર્ડ, હાઇડેગર વગેરે ચિંતકો જર્મન શબ્દ ‘આંગ્સ્ટ’ ચિંતા માટે વાપરે છે. મૂળ લેટીનમાં ‘આંગ્સ્ટસ’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ સંકોચાવું, રૂધાવું તેવો થાય છે. કશુંક બંધીયાર લાગવું, ગુંગણામણ થવી એવો પણ અર્થ કરવામાં આવે છે. આ અનુભૂતિમે માત્ર ‘ચિંતા’ એવા શબ્દથી વર્ણવી શકાય નહીં. તેના માટે ‘વ્યગ્રતા’ શબ્દ યોગ્ય છે.

કિર્કગાર્ડનો વ્યગ્રતાનો ખ્યાલ :

વ્યગ્રતા વિશે કિર્કગાર્ડ લખે છે કે, “ વ્યગ્રતા સ્વાતંત્ર્યથી ઉદ્ભવતો ગભરાટ છે. સ્વતંત્ર પાપ્ત થતા પહેલાં સ્વાતંત્ર્યની આગાહી એટલે વ્યગ્રતા” વ્યગ્રતા વ્યક્તિની પોતાની ભાવી શક્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે અને તે શક્તિઓમાં માણસના પોતાના ‘ન હોવાપણા’ ની શક્તિ પણ છે. આવી ભાવી શક્તિઓ વિચાર ગભરામણ ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્વાતંત્ર્યનું ભાન અને ચિંતા :

માણસનું સત્ત્વ તેના અસ્તિત્વ પહેલાં આવતું નથી. અસ્તિત્વ સત્ત્વનું પૂર્વગામી છે. માણસને નિયત કરનારું કોઈ અલૌકિક તત્ત્વ નથી. માણસને પસંદગીનું સ્વાતંત્ર્ય છે. સ્વાતંત્ર્યનું ભાન અને ચિંતા (વ્યગ્રતા)નું ભાન બન્ને એક જ છે. વ્યગ્રતા અને જવાબદારી બન્ને સ્વાતંત્ર્યના અનિવાર્ય તત્ત્વો છે. સાર્ત્ર લખે છે કે, “હું મારા માટે, બધા માટે જવાબદાર છું કારણ કે પસંદગી કરીને હું માનવી કેવો હોવો જોઈએ તે બધાને બતાવું છું.” જે માણસ આવી વ્યગ્રતા અનુભવતો નથી, જે વ્યક્તિ આવા નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્યનો અનાદર કરે છે, તે આત્મપ્રપંચ કરે છે. ફ્રોઇડના મનોવિશ્લેષણમાં ચિંતા અને માનસિક તાણ હળવી કરવાના ઉપચારો પ્રયોજવામાં આવ્યા છે. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદમાં વ્યગ્રતા માણસના અસ્તિત્વની સચ્ચાઈની નિશાની છે. અધિકૃત અસ્તિત્વ હંમેશાં

ચિંતાગ્રસ્ત હોય છે. પરંતુ આ ચિંતાઓ કાંઈ સાંસારિક બાબતોની નથી. આ વ્યગ્રતા તાત્ત્વિક છે, નૈતિક છે. માણસનું કર્તૃત્વ વ્યગ્રતાનું મૂળ છે.

ચિંતા એ અસ્તિત્વનો અજંપો છે :

અસ્તિત્વવાદમાં ભય અને ચિંતા જુદા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ભય વિશિષ્ટ પદાર્થોનો છે જ્યારે વ્યગ્રતામાં આવો કોઈ વિશિષ્ટ પદાર્થ નથી. વ્યગ્રતા મૂળભૂત છે અને ભય તેના ઉપરથી ક્ષિત થાય છે તેમ હાઈડેગર જણાવે છે. હાઈડેગર અનુસાર વ્યગ્રતા માણસની જગતમાંની સામેલગીરીનું પરિણામ છે. માણસ પોતાના શૂન્યની શૂન્યની આગાહી કરે છે. મનોવિજ્ઞાનમાં વ્યગ્રતાનો અર્થ વિકૃત ચિંતા કરવામાં આવ્યો છે તે અર્થ અસ્તિત્વવાદમાં નથી. કારણ કે વિકૃત ચિંતામાં શારીરિક કે સામાજિક પરિબળોનો હિસ્સો છે અને તેને શારીરિક કે માનસિક ઉપચારથી દૂર કરી શકાય છે. અસ્તિત્વનો અજંપો આ પ્રકારનો નથી.

અસ્તિત્વલક્ષી ચિંતા :

અસ્તિત્વલક્ષી વ્યગ્રતા એ મૃત્યુ, ભાવીની શૂન્યતા અને અપરાધની વ્યગ્રતા એ અસ્તિત્વલક્ષી છે. “મૃત્યુની ચિંતા મૂળભૂત, સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય છે. તેને દલીલોથી દૂર કરી શકાતી નથી. આત્માની અમરતાના સિદ્ધાંતની સાબિતી પણ આ વ્યગ્રતાને દૂર કરી શકતી નથી.”

પોતાના ‘સ્વ’નો કાયમી હાસ થશે તે કલ્પના જ ચૌકાવનારી છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિમાં માણસ ભાવિ શૂન્યતાથી વ્યગ્ર બને છે. આવી શૂન્યતાની પ્રતિતિ હોવા છતાં તે પોતાના ‘સ્વ’ ને પ્રસ્થાપિત કરે છે. કાળગ્રસ્ત અસ્તિત્વમાં બધા જ સુખ અને દુઃખ ઓગળી જાય છે.

જીવનમાં રચનાત્મક રીતે કાર્યરત માણસ પણ પોતાના અસ્તિત્વની પરિમિતતા અને કાળગ્રસ્તતાનું ભાન અનુભવે છે. તે જગતનો અર્થ પામી શકતો નથી. અસ્તિત્વલક્ષી વ્યગ્રતા કે ચિંતા જીવનનો અર્થ પામવા માટે છે. તે માણસની તાત્ત્વિક જરૂરીયાત છે. તેમાં નિષ્ફળ જનાર માણસ ધાર્મિક ઝનૂન કે અંધશ્રદ્ધાનો આશરો લે છે. જૂથો કે સંસ્થાઓમાં પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું વિસર્જન કરીને ચિંતામાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ તે અધિકૃત અસ્તિત્વ નથી.

મૂલ્યોની આધારહીનતા અસ્તિત્વની ચિંતા (વ્યગ્રતા) ઉત્પન્ન કરે છે :

પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો વ્યક્તિ દૂરોપયોગ કે અનુપયોગ કરે છે ત્યારે તેનામાં અપરાધભાન ઉત્પન્ન થાય છે. અપરાધ સામેની ચિંતા એ પણ તેની અસ્તિત્વની ચિંતા છે. તેનું મૂળ માણસમાં નીતિ યા મૂલ્યોના સ્થાપન સામેના ખતરામાં રહેલું છે. જ્યારે નીતિ યા મૂલ્યો અસત્, અસંગત, આધારહીન જણાય છે ત્યારે અસ્તિત્વની વ્યગ્રતા અથવા ચિંતા ઉભી કરે છે. તેના પરિણામે નિરાશા સાર્વત્રિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ભાવિ અને ભૂત અંગેની ચિંતા :

માણસને ભાવિ અને ભૂતકાળ અંગેની ચિંતા હોય છે. ભૂતકાળમાં એક નિર્ણય કર્યો હતો તે હું અચાનક બદલી નાખીશ તો શું થશે તેની ચિંતા અનુભવાય છે. સાર્ત્રની વિચારણા મુજબ ચેતના પ્રવાહી છે. તે પોતાની અવસ્થાઓ સાથે એકરૂપ થતી નથી. ચેતના અને પદાર્થ વચ્ચે જેવું શૂન્ય છે તેવું ચેતના અને બદલાતી અવસ્થાઓ વચ્ચે શૂન્ય છે.

ભૂતકાળમાં કરેલાં એક નિર્ણયને વર્તમાનમાં વારંવાર સજીવન કરવો પડે છે. ચેતનરૂપ સત્તનું આ સતત પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ ચિંતાનું મૂળ છે. માણસ પોતે ભૂતકાળમાં જે હતો તે તેનું સત્ત્વ બની જાય છે. પરંતુ વર્તમાનમાં તે પોતાના સ્વત્વથી દૂર છે. તેના ભૂતકાળના સત્ત્વ અને અસ્તિત્વ વચ્ચે શૂન્યતા છે. માણસનો કોઈ સ્થિર સાક્ષીરૂપી આત્મા નથી. ભવિષ્યમાં અમુક રીતે વર્તન કરવાનું માણસ પોતાના વર્તમાન ‘સ્વ’ સાથે ભાવિમાં જાણે કે મુલાકાત ગોઠવે છે. પરંતુ તેનો સમય આવે ત્યારે પોતાનું વર્તમાન સ્વરૂપ પણ તેવું જ રહેશે કે નહીં તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં વ્યગ્રતા અનિવાર્ય છે.

નૈતિક ચિંતા :

સાર્ત્ર નૈતિક ચિંતાનો ઉલ્લેખ કરતા જણાવે છે કે, “હું એવું સત્ છું કે જેના દ્વારા મૂલ્યો ઉદ્ભવે છે. પરંતુ મારા આ સત્નો કોઈ આધાર નથી, મારું સ્વાતંત્ર્ય પોતે આધાર વગરનું છે અને મૂલ્યોનો આધાર પણ હું છું. આમ હોવાથી ચિંતા પેદા થાય છે.

સમાપન :

સાર્ત્રના ઉપરોક્ત મૃત્યુ અંગેની ચિંતાને હાઈડેગર જેટલું મહત્વ આપે છે એટલું મહત્વ સાર્ત્રએ આપ્યું નથી. સાર્ત્ર કિર્કગાર્ડની જેમ ચિંતાને સ્વાતંત્ર્ય સાથે જોડે છે. જેવી રીતે મૃત્યુ સમક્ષ માણસ એકલો જ છે તેવી રીતે પસંદગી કરીને

નિર્ણયો લેવામાં પણ માણસ એકલો જ છે. કોઈના માર્ગદર્શન અનુસાર કંઈ હદ સુધી તેનો સ્વીકાર કરવો તે પણ માણસે જાતે જ નક્કી કરવું પડે છે. હાઈડોગર ‘પતન’ અને સાર્ત્ર ‘આત્મપ્રપંચ’ ને ચિંતા ઘટાડવા માટેની ચેષ્ટાઓનું પરિણામ ગણે છે. ચેતનરૂપી સત્ વસ્તુરૂપી સત્ સાથે એકરૂપ થઈ શકે નહીં. ચિંતા પ્રતિબિંબાત્મક ચેતનાને લીધે ઉદ્ભવે છે. ભય અપ્રતિબિંબાત્મક ચેતનાનું પરિણામ છે. ભયમાં વસ્તુભાન છે જ્યારે ચિંતામાં સ્વભાન છે. ભયમાં પદાર્થ કેન્દ્રમાં છે જ્યારે ચિંતામાં સ્વ કેન્દ્રમાં છે. વ્યગ્રતા (ચિંતા) માનવીના અસ્તિત્વનું અનિવાર્ય ઘડતર છે કારણ કે માણસને શાપિત મુક્તિ છે. આ વ્યગ્રતાનો કપઈ ઉપાય નથી.

૧૩. મૃત્યુ અંગેનું સાર્ત્રનું ચિંતન સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

સાર્ત્ર માનવઅસ્તિત્વને પ્રથમિકતા આપે છે. હાઈડોગર માનવસત્નું જગતમાં ‘હોવાપણું’ વર્ણવે છે તેનાથી સાર્ત્ર એક ડગલું આગળ જઈ માત્ર ‘હોવાપણું’ જ નહીં પણ ‘માણસની જગતમાં સામેલગીરી’ ને અસ્તિત્વના હાઈ તરીકે વર્ણવે છે. માણસનું જગતમાં હોવાપણાનું ભાન તેના અસ્તિત્વના એક આંતરવિરોધનો પણ નિર્દેશ કરે છે. માણસને પોતાના ‘હોવાપણા’નું ભાન છે તેની સાથે સાથે પોતાના શક્ય ‘ન હોવાપણા’નું પણ ભાન થાય છે. તેનું પૃથક્કરણ કરતાં સાર્ત્ર મૃત્યુનું ચિંતન રજૂ કરે છે.

મૃત્યુમીમાંસાની પૂર્વભૂમિકા :

માણસની જગતમાં સામેલગીરીનો અંત એટલે મૃત્યુ. શોપન હોવર અનુસાર “મૃત્યુ ન હોત તો માણસોએ તત્ત્વચિંતન શરૂ કર્યું ન હોત.” સોક્રેટિસથી શરૂ કરી દરેક યુગના તત્ત્વચિંતકોએ મૃત્યુના ભયને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સંત પોલ, સંત ઓગસ્ટાઇન જેવા ચિંતકોએ મૃત્યુના ભયને ઓગાળી નાખવાની પેરવી કરવામાં દંભ છે એમ કહ્યું.

એપિક્યુરસે કહ્યું હતું કે આપણે જ્યાં સુધી હયાત છીએ ત્યાં સુધી મૃત્યુ નથી અને મૃત્યુ થાય ત્યારે આપણે હયાત નથી. એક રોમન કહેવત અનુસાર “મૃત્યુ પછી કશું નથી.

૧૫ થી ૧૮ ની સદી સુધીના ખ્રિસ્તી ચિંતકોએ મૃત્યુના બિહામણા સ્વરૂપને નિર્દય રીતે રજૂ કર્યો છે.

૧૯ મી સદીમાં જર્મન ફિલસૂફ શોપનહોવરના નિરાશાવાદમાં અને ડેનિશ ફિલસૂફ કિર્કગાર્ડના અસ્તિત્વવાદમાં મૃત્યુ એક મહત્વનો ચિંતન વિષય બની જાય છે. હાઇડેગર અને સાર્ત્ર પણ મૃત્યુમીમાંસાને મહત્વ આપે છે. સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપને અગ્રીમતા અપાય છે જ્યારે અસ્તિત્વવાદ મૃત્યુ વિશે વ્યાપક ચિંતન રજૂ કરે છે.

અસ્તિત્વવાદમાં મૃત્યુનું ચિંતન :

અસ્તિત્વવાદમાં મૃત્યુને માનવીય સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. મૃત્યુ જીવનની બહારનો પ્રશ્ન નથી. માણસ જે માનવીય છે તેનો જ અનુભવ કરે છે. મૃત્યુ માનવીય ઘટના છે એટલે તે સમગ્ર જીવનને સ્પર્શે છે.

મૃત્યુ એ એક અમૂર્ત ખ્યાલ તરીકે વિચારવાને બદલે તે વ્યક્તિની ચેતનાને કંઈ રીતે ભાસે છે તેનું નિરૂપણ સાર્ત્ર, કિર્કગાર્ડ અને હાઇડેગરે કરેલું છે. સાર્ત્રની મૃત્યુ વિશેની વિચારણા સમજવા માટે કિર્કગાર્ડ, હાઇડેગરનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજવું જરૂરી છે.

૧. કિર્કગાર્ડના વિચારો :

કિર્કગાર્ડ મૃત્યુની અનિશ્ચિતતાથી વ્યગ્રતા ઉદ્ભવે છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. મૃત્યુ એ કોઈ એવી સમસ્યા નથી કે જેની ચર્ચા વર્ષમાં કોઈ એક વખત થતી હોય या કમીટી બનાવીને તે કમીટી મૃત્યુ અંગે વિચારણા કરે. મૃત્યુની અનિશ્ચિતતા દરેક વ્યક્તિને અંગત રીતે દરેક ક્ષણે સ્પર્શે છે. મૃત્યુ માનવીના અસ્તિત્વરૂપ ઘડતરરૂપ તત્ત્વ છે. માણસે પોતાની આંતરિકતા વિકસાવવાની છે. કિર્કગાર્ડ અનુસાર જીવન પરત્વે અંતર્મુખ દ્રષ્ટિકોણ રાખવાની માણસની નૈતિક ફરજ છે. જ્યારે માણસ જીવન પ્રત્યે અંતર્મુખ બને છે ત્યારે તેણે ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુની

અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવો પડે છે. તબીબીવિજ્ઞાન, કાયદો અને સમાજવિદ્યાઓ મૃત્યુ અંગેના કેવળ બાહ્ય પાસાંઓ રજૂ કરે છે. વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના મૃત્યુનો અંગત વિચાર કરે ત્યારે તેણે મૃત્યુને અંતર્મુખી દ્રષ્ટિએ વિચાર્યું કહેવાય.

“બધા માણસ મરણશીલ છે” એને બદલે “હું મરણશીલ છું” તેવું વિધાન મૃત્યુની આંતરિકતા દર્શાવે છે. મૃત્યુનો આ જાતનો વિચાર અકળાવનારો છે. પોતાના અસ્તિત્વ વિશે જાગૃત થનાર માણસ અસ્તિત્વના અંત વિશે પણ જાગૃત થયા વગર રહે નહીં.

૨. હાઇડેગરનો વિચાર :

હાઇડેગર માનવઅસ્તિત્વને “મૃત્યુ પ્રત્યે અભિમુખ થયેલું સત્” તરીકે ઓળખાવે છે. વ્યગ્રતા (ચિંતા) સત્નું આ લક્ષણ પ્રગટ કરે છે. “માણસ મત્ય છે” તેમ કહીને મૃત્યુની વિશેષતા છુપાવી દેવામાં આવે છે. ‘કોઈ મરે છે’ એમ કહેવામાં મૃત્યુની અવગણના છે. ટોળામાં ભળી જઈને પોતાના ‘સ્વ-ત્વ’ ને ઓગાળી નાખતો સામાન્ય માણસ મૃત્યુને સામાજિક રૂપ આપે છે. આવું અસ્તિત્વ બિનઅધિકૃત છે.

ટોળામાંથી બચી જઈને વ્યક્તિ પોતાની વિશેષતા વચ્ચે જાગૃત થઈને પોતાના મૃત્યુ પ્રત્યે અભિમુખ થાય તે અધિકૃત અસ્તિત્વ છે. લોજીકના વર્ગમાં “બધા માણસ મરણશીલ છે, સોક્રેટિસ માણસ છે, તેથી તે મરણશીલ છે.” એવું શીખનાર વિદ્યાર્થી કે શિક્ષક પોતે મરણશીલ છે તેવું તેમણે કદી વિચાર્યું હોતું નથી.

‘મરવા માટેની મુક્તિ’ એવો શબ્દપ્રયોગ હાઇડેગરે કર્યો છે. હાઇડેગર મૃત્યુ વિશેની સભાન ચિંતાને અધિકૃત અસ્તિત્વનો એક ભાગ ગણે છે. આથી તેઓ અસ્તિત્વના કેન્દ્રમાં મૃત્યુનો વિચાર મુકે છે. મૃત્યુ માણસની આંતરિક વૈયક્તિક શક્તિ છે.

૩. સાર્ત્રનો વિચાર :

સાર્ત્રને હાઇડેગરના મૃત્યુ અંગેના અભિગમમાં મુખ્ય બે મુદ્દા સામે વાંધો છે.
૧. મૃત્યુ દરેક વ્યક્તિના જીવનની અંગત શક્તિ છે. જ્યારે સાર્ત્ર મુજબ મૃત્યુ

શક્યતાઓનો અંત છે. ૨. દરેક વ્યક્તિને મૃત્યુ વિશેષતા આપે છે. સાર્ત્ર આ વિધાન સ્વીકારતા નથી. મૃત્યુથી જીવનને કોઈ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સાર્ત્રને લાગે છે કે હાઈડેગરે મૃત્યુનાં ‘એબ્સર્ડ’-અસંગત સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો નથી. સાર્ત્રને મૃત્યુ અંગેનો કિર્કગાર્ડનો ખ્યાલ વધુ સ્વીકાર્ય જણાય છે. ગમે તે પળે મૃત્યુ આવે અને જીવનના મુક્ત રીતે પસંદ કરેલાં આયોજનોનો અંત આવે છે.

મૃત્યુ એટલે ચેતનરૂપી સત્નો અંત. તેની પારગામી ભવિષ્યગામી ક્રિયાઓનો અંત આવે છે. મૃત્યુ પછી વ્યક્તિ બીજા માણસોની ચેતનાનો વિષય બની જાય છે. મૃત્યુ માણસને વસ્તુરૂપી સત્ બનાવી દે છે. તે કોઈની સ્મૃતિમાં થોડો સમય રહે છે. મૃત્યુમાં ચેતનરૂપી સત્ વસ્તુરૂપી સત્ બની જાય છે. સાર્ત્રના ‘હી ક્લો’ નાટકમાં મૃત્યુ પામેલી ત્રણ વ્યક્તિઓ નર્કમાં જાય છે. ત્યાં તેમના ભૂતકાળના વસ્તુરૂપી સત્નો બીજાની ચેતનામાં કેવો અનુભવ થાય છે તેનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. મૃત્યુ માણસને નડતું નથી, બીજા માણસને નડે છે. માણસ ‘વચ્ચેથી’ મરી જતા નથી પણ બીજાને એમ લાગે છે કે મૃતક અધુરા કાર્યો છોડી ગયા. મૃત્યુ માણસના સ્વાતંત્ર્યનું અવરોધક નથી. કારણ કે ચેતના ટકી રહી હોય તો જ અવરોધ નડે છે તેમ કહી શકાય. પરંતુ મૃત્યુ પછી ચેતના ટકતી નથી અને ધ્યેયો રહેતા નથી માટે કશું કરવાનું બાકી રહેતું નથી. પરિણામે મૃત્યુ નડ્યું એમ કહેવાય નહીં.

“હું એકલો મૃત્યુ પામીશ” આવા શબ્દો પાસ્કલે પણ કહ્યા હતા. પ્રેમ અને લગ્ન તો જીવનની યોજનાઓ છે. મૃત્યુ પામી રહેલા માણસને તેનું શું મહત્વ હોય ? સાર્ત્રના ‘વીફ્ટર’ નામના નાટકમાં મૃત્યુ પ્રેમ કરતાં બળવાન છે. એ મતલબનું વર્ણન થતું જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રેમ મૃત્યુ કરતાં બળવાન છે.

મૃત્યુ માટે સાર્ત્ર ‘દીવાલ’ નું પ્રતિક રજૂ કરે છે. મરણની રાહ જોતા માણસો અને જેને મૃત્યુનો તાત્કાલિક ભય નથી તેવા માણસો વચ્ચે પ્રત્યાયનની કોઈ ભૂમિકા નથી.

સમાપન :

સાર્ત્રના ચિંતનમાં મૃત્યુનો અર્થ એ છે કે માણસના જગતમાની સામેલગીરીનો અંત મૃત્યુમાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચેતનરૂપી સત્

‘જે કાંઈ નથી’ તે બનવાની તમામ શક્યતાઓનો અંત મૃત્યુમાં આવે છે. હાઈડોગરથી સાર્ત્ર આ મહત્વની બાબતમાં જુદા પડે છે.

૧૪. સાર્ત્રનો સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધાંત

મનુષ્ય જે વર્તન કરે છે તે વર્તન સ્વાતંત્ર્ય છે કે નહીં ? એ પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે માનવીના વર્તનને જોતાં થયા વગર રહેતો નથી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાર્ત્ર કાંઈક જુદી રીતે આપે છે. મનુષ્ય પોતે જે વર્તન કરે છે તે વર્તન કરવા માટે કાર્યના કર્તા તરીકે સ્વાતંત્ર્ય (Free) છે કે તેનું વર્તન તેની પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિના બાહ્ય અને આંતરિક પરિબળોને આધિન છે ? તે પ્રશ્ન તત્ત્વચિંતનમાં “સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યની સમસ્યા” તરીકે ઓળખાય છે. આ જ સંદર્ભમાં બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, મનુષ્યનું તમામ વર્તન જો સર્વદેશી કાર્યકારણ સંબંધોથી નિયંત્રિત થતું હોય તો પછી તેના પોતાના કોઈ પણ વર્તન માટે મનુષ્ય પોતે કઈ રીતે જવાબદાર હોઈ શકે ? કેટલાક લોકો માને છે કે, મુખ્યને કર્તા તરીકેનું, તેના સંકલ્પ (Will) નું કે તેની પસંદગીનું કોઈક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય ન હોય તો પછી મનુષ્યના વર્તન માટે તેને જવાબદાર ગણી શકાય નહીં. તેથી તેના વર્તનનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. કોઈ પણ ઘટના અમુક ઘટનાને નિયત કરે છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે તે ઘટના તેની પૂરોગામી (પૂર્વનિર્ધારિત) ઘટનાનું પરિણામ છે. આ અભિગમને નિયતિવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. માનસિક નિયતિવાદ એટલે એવો મત કે જેમાં એવું સ્થાપવામાં આવે છે કે, વ્યક્તિનું વર્તન તેના ઇરાદાઓ તેની ઇચ્છાઓ કે તેની પ્રેરણાઓને લીધે ઉદ્ભવે છે. તેની તેવી ઇચ્છાઓ કે પ્રેરણાઓ પણ તેની પૂર્વગામી પરિસ્થિતિમાંથી જ ઉદ્ભવેલી હોય છે.

સ્વાતંત્ર્ય અને નિયતિવાદની આ ચર્ચામાં કેટલાક લોકો માને છે કે, જો તમે નિયતિવાદને સ્વીકારો તો સ્વાતંત્ર્ય ન સ્વીકારી શકો અને સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારો તો નિયતિવાદને ન સ્વીકારી શકો. કેટલાક લોકો માને છે કે, કાર્યકારણભાવ આધારિત નિયતિવાદ સ્વીકારો તો પણ તો પણ સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકારી શકાય છે. કારણ કે મનુષ્ય પોતાના ઇરાદાઓ કે ઇચ્છા પ્રમાણે પસંદગીથી વર્તે એટલું જ વ્યાવહારિક સ્વાતંત્ર્ય માટે

પુરતું છે. સ્વાયત્ કે સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે મનુષ્ય વર્તી શકતો હોય તો તે સ્વતંત્ર જ છે. મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે, અન્ય વસ્તુઓની સરખામણીમાં મનુષ્ય સચેતન વસ્તુ છે. એટલે કે મનુષ્યના વર્તન અને પદાર્થોની ગતિ બન્ને એક સરખાં યંત્રવત્ છે. તેવો સાર્વત્રિક પ્રાકૃતિક નિયતિવાદ ઘણાં ચિંતકોને અસ્વીકાર્ય લાગે છે.

આ સંદર્ભમાં સાર્ત્રની સ્વાતંત્ર્ય અંગેની વિશિષ્ટ વિચારણા નીચેના મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને અહીં ચર્ચવામાં આવી છે.

૧. સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ
૨. કાર્યનું સ્વરૂપ
૩. સ્વાતંત્ર્ય સામેના અવરોધો
૪. સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મવંચના
૫. સાર્ત્રની મૂલ્ય વિચારણા

સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ :

કાર્ય તત્ત્વતઃ હેતુલક્ષી હોય છે. કાર્ય હેતુલક્ષી હોવા છતાં તેના બધા પરિણામો અગાઉથઈ જાણી શકાતા નથી. માનવીની ચેતના પરિસ્થિતિનું અતિક્રમણ કરીને ભાવિ લક્ષ્યો તરફ અભિમુખ થાય છે. દા.ત. કેવળ શોષણખોર પરિસ્થિતિથી જ ક્રાંતિ થઈ જતી નથી. પરિસ્થિતિને અસહ્ય ગણનાર વ્યક્તિઓની ચેતના જ ક્રાંતિ કરી શકે. આમ થવા માટે ચેતના મુક્ત હોવી જરૂરી છે. સ્વતંત્ર્યથી ભાવિ અભાવનો વર્તમાનમાં અને વર્તમાન અભાવનો ભાવિમાં નિર્દેશ શક્ય બને છે. “જે નથી” તેના પ્રત્યે ચેતનાનો પ્રક્ષેપ એટલે કાર્ય.

કાર્યનું સ્વરૂપ માનવીય સત્ ઉપર આધાર રાખે છે. માનવસત્ ચેતનારૂપ છે. ચેતનારૂપ સત્ અભાવાત્મક અને કાળબદ્ધ છે. તે અતિક્રમણ કરે છે. તે સદૈવ મુક્ત છે.

સાર્ત્ર મુજબ નિયતિવાદીઓ અને અનિયતિવાદીઓ બન્ને કાર્યકારણ સંબંધ સ્વાતંત્ર્ય સાથે સુસંગત નથી એમ માનવાની ભૂલ કરે છે. કોઈ પણ કાર્યને કારણ હોઈ

તેથી તે સ્વતંત્ર રીતે પસંદ કરવામાં આવેલ નથી એવું તેમાંથી ફલિત થતું નથી. હકીકતમાં કોઈ પણ ઘટનાને કારણ ગણવું કે નહીં તે ચેતનાની મુક્ત પસંદગી ઉપર આધાર રાખે છે. કારણને ધ્યેયના સંદર્ભમાં વિચારી શકાય. ચેતનાની મુક્તિનો ઉભરો જ કાર્યકારણ સંબંધ સ્થાપે છે. કોઈ પણ માણસ ભુખમરાની બીકને કારણે ઓછા વેતનની નોકરી સ્વીકારે પરંતુ ભુખમરાથી શા માટે બચવું છે ? જીવન ટકાવવાનું ધ્યેય માણસે મુક્ત રીતે પસંદ કર્યું છે. માટે આવો સાધ્ય - સાધન સંબંધ પેદા થાય છે. કારણો અને હેતુઓ પહેલેથી જ તૈયાર હોતા નથી. વર્તમાન પરિસ્થિતિને ભાવિ સંભાવના પરત્વે જવાની ચેતનાની મૌલિક ગતિ વગર ધ્યેય, કારણ, હેતુ, કોઈનું અસ્તિત્વ જ નથી. દા.ત. ખૂબ ઠંડીથી બચવા માટે કોઈ વ્યક્તિ અગ્નિ પ્રગટાવીને બેસે છે. આ વર્તનની સમજૂતી આપતા જો એવી દલીલ કરવામાં આવે કે ઠંડીની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિએ ગરમી મેળવવાનું તેનું વર્તન નિયત કર્યું છે. તો સાર્ત્ર એમ કહેશે કે, ગરમી મેળવવાનું ધ્યેય મુક્ત ચેતનાથી પ્રક્ષેપણ પામ્યું ન હોત તો માત્ર ઠંડીની બાહ્ય હકીકત માણસને વર્તન કરવા પ્રેરત નહીં. ચેતનાના પ્રવાહમાં હેતુ અને ધ્યેયો, કારણો અને પરિણામો બધું સાથે જ હોય છે. માનવીના કાર્યોને કારણો છે, પણ આ કારણો માનવીની મૌલિક મુક્તિના પરિણામો છે. જો કે સાર્ત્ર પ્રતિક્ષેપ ક્રિયાઓ અને સહજ વૃત્તિઓનો તો ઉલ્લેખ જ કરતા નથી.

વ્યક્તિ આવેશમાં આવી જઈને ભય, ક્રોધ કે ઈર્ષ્યાથી મજબૂર થઈને પોતાના વર્તન ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી બેસે છે અને ન કરવા જેવા કાર્યો કરી બેસે છે. તેવો બચાવ પણ સાર્ત્ર સ્વીકારતા નથી. આવેશપૂર્ણ વર્તન કરનાર માણસ અપ્રતિબિંબાત્મક ચેતનાની કક્ષાએ છે. લડાઈના મેદાનમાં ભયથી ભાગી જતો સૈનિક અને બહાદુરીથી લડતો સૈનિક એ બન્ને સરખા જ સ્વતંત્ર છે. સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કોઈ સૈનિક ટકી રહેવા માટે કરે છે.

બધા માનવ વર્તનોને સ્વેચ્છાએ પસંદ કરેલા ધ્યેયોથી જ સમજાવવાનો સાર્ત્રનો અભિગમ ઘણાને એટલા માટે અસ્વીકાર્ય લાગે છે કે મનુષ્યનું કેટલુંક વર્તન બાહ્ય ઉદ્દીપકો પ્રત્યે કુદરતી પ્રતિક્ષેપોરૂપ જ થતું હોય છે. એટલે કે ધ્યેયની પહેલાં પસંદગી કરી

હોય તો જ માનવ વર્તન તેમાંથી નિપજતા કારણોથી પ્રભાવિત થાય છે એમ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

વ્યક્તિ ધ્યેયો અને મૂલ્યોની બાબતમાં તો સ્વતંત્ર છે જ. પરંતુ પોતાની મુક્તિ કેવા પ્રકારના વર્તનમાંથી પ્રગટ કરવી તે બાબતે તે મુક્ત પણ છે. લશ્કરી કૂચમાં ભાગ લઈ રહેલાં સૈનિકો થાકતા નથી તેવું નથી, પરંતુ તેઓ થાકને અવગણે છે. નાની પસંદગીઓ વ્યક્તિની વ્યાપક પસંદગીઓમાંથી ફલિત થાય છે અને આમ વ્યક્તિના મૂળભૂત પ્રોજેક્ટ કે યોજનામાં તેનું સ્વાતંત્ર્ય મૂર્ત થાય છે.

સાર્ત્રના શબ્દોમાં સ્વાતંત્ર્યનું કોઈ સત્ત્વ નથી કે તેમાં કોઈ તાર્કિક અનિવાર્યતા નથી. તેમાં અસ્તિત્વ સત્ત્વની પહેલાં આવે છે. ચેતનરૂપ સત્ માટે ‘હોવું’ એટલે વસ્તુરૂપ સત્નો નિષેધ કરવો. ચેતનરૂપ સત્ની આવી આભાવાત્મક ક્રિયા છે. આપણે સ્વતંત્ર ન હોવા માટે સ્વતંત્ર નથી. અર્થાત્ માનવસત્ સ્વતંત્ર છે. કારણ કે તે અપર્યાપ્ત છે. માણસ જે છે તે નથી. તે પોતાનો સાક્ષી છે. વસ્તુ જે હોય છે તે જ હોય તો સ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી. પોતાની સાથે એકરૂપ હોય તેવું સત્ સ્વતંત્ર હોતું નથી. ચેતના એવા પ્રકારનું સત્ છે કે જે પોતાની સાથે એકરૂપ નથી. માણસ માટે અસ્તિત્વમાં હોવું અને પરંદગી કરવી એ બે એક જ બાબત છે. માણસ કેટલીકવાર પરાધીન અને કેટલીકવાર મુક્ત છે. તે કાં તો સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત છે અથવા તો સંપૂર્ણપણે પરાધીન છે.

અહીં સાર્ત્ર મુક્તિ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ કરે છે. રાજકીય અને સામાજિક બંધનોમાં પણ માણસ તાત્ત્વિક રીતે મુક્ત છે. તાત્ત્વિક મુક્તિ ચેતનરૂપ સત્નું મૂળભૂત સ્વરૂપ છે. કલ્પના કરવામાં, નિષેધક વિધાનો કરવામાં, પ્રશ્નો પૂછવામાં, આદર્શો સ્થાપવામાં, ધ્યેયો તરફ પ્રક્ષેપણ કરવામાં અને ભાવિ શક્યતા પરત્વે અતિક્રમણ કરવામાં માણસ તાત્ત્વિક રીતે મુક્ત છે. સાર્ત્ર નિરપેક્ષ મુક્તિનો તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત આપે છે. પો. વિલફ્રિડ ડેસનના અભિપ્રાય મુજબ છેલ્લાં બે હજાર વર્ષમાં માનવ સ્વાતંત્ર્યનો આટલો નિરપેક્ષ તાત્ત્વિક ખ્યાલ સાર્ત્ર સિવાય કોઈ ફિલસૂફે આપ્યો નથી.

ચેતન હોવું, માનવી હોવું, મુક્ત હોવું, પસંદગી કરવી, અસત્વનો નિર્દેશ કરવો, આ બધા શબ્દ પ્રયોગોનો અર્થ સરખો જ છે, માનવીના સત્ને વર્ણવવાના આ સમાનાર્થી શબ્દો છે. માણસ સ્વતંત્ર છે એમ કહેવામાં પુનરુક્તિ છે. માણસ મુક્ત રહેવા સર્જાયેલો છે. મુક્તિનો જાણે કે તેના પર શાપ છે.

કાર્યનું સ્વરૂપ :

કાર્યનું સાર્ત્રએ કરેલું પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે છે.

- ૧) માનવસત્ માટે એમ કહી શકાય કે ‘હોવું’ એટલે ‘ક્રિયાશીલ’ હોવું.
- ૨) કાર્ય સ્વયં મુક્ત છે.
- ૩) કાર્ય એવા ભાવિ ધ્યેય તરફ ગતિ કરે છે કે જેમાં વર્તમાનને ઓળંગીને કોઈ ધ્યેયને વાસ્તવિક બનાવવાનું છે.
- ૪) ‘હેતુ’ ધ્યેયની પસંદગીનું એક પાસું છે. પસંદગીની બહાર હેતુ, કારણ યા ધ્યેય કશું હોતું નથી.
- ૫) સ્વાતંત્ર્ય કાર્યની પૂર્વ શરત છે.

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

૧. સાર્ત્ર માને છે કે,

૧. સત્ છે શૂન્ય નથી

૨. સત્ છે શૂન્ય છે

૩. સત્ અને શૂન્ય એકમેકથી ભિન્ન છે-જ
ભ્રમણા છે

૪. સત્ અને શૂન્યનો ખ્યાલ

૨. કાળનો પ્રક્ષેપ કયા તત્ત્વ દ્વારા થાય છે.

૧. વસ્તુરૂપી સત્ ૨. જગત
૩. ચેતના-જ ૪. શૂન્ય
૩. સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ ઇશ્વરનો ખ્યાલ,
  ૧. સ્વવિરોધી છે-જ ૨. ચેતનરૂપી સત્ છે
  ૩. વસ્તુરૂપી સત્ છે ૪. વસ્તુ-ચેતન તાદાત્મ્ય સત્ છે
૪. સાર્ત્ર અનુસાર માણસનો આધાર શું છે ?
  ૧. કોઈ નહીં-જ ૨. ઇશ્વર
  ૩. મૂલ્યો ૪. સંઘર્ષ
૫. સાર્ત્રની વિચારણામાં અસ્તિત્વનો અનુભવ શાની સાથે સંકળાયેલો છે ?
  ૧. આત્મભાન-જ ૨. ચેતના
  ૩. શરીરભાન ૪. શૂન્યની સમાનતા
૬. ચેતના અને શરીર વચ્ચે નિષેધનો સંબંધ છે કારણ કે...
  ૧. ચેતના વસ્તુઓથી મુક્ત છે-જ ૨. ચેતનાને કારણે વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે
  ૩. ચેતના અને વસ્તુ અવિભાજ્ય છે ૪. નિષેધ ચેતનાનું હાર્દ છે
૭. સાર્ત્રના નીતિશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ...
  ૧. સમાજવાદી છે ૨. આશાવાદી છે
  ૩. વ્યક્તિવાદી છે-જ ૪. વ્યવહારવાદી છે
૮. સાર્ત્ર અનુસાર કાળના ભાનનું કારણ...
  ૧. વસ્તુની ક્રિયા છે ૨. વસ્તુની પ્રતિક્રિયા છે
  ૩. ચેતનાની ક્રિયા છે-જ ૪. શૂન્યની ક્રિયા છે
૯. સત્ અંગેની શોધ કરતું સાર્ત્રનું પુસ્તક કયું છે ?

૧. સત્ અને શૂન્ય-જ ૨. સત્ અને સમય
૩. સમય અને સ્થાન ૪. સત્ અને આભાસ

૧૦. સાર્ત્રને દ્રષ્ટિસૃષ્ટિવાદી કહી શકાય નહીં કારણ કે...

૧. તે અનેક જીવનો સ્વીકાર કરે છે ૨. તે વાસ્તવિક જગતનો સ્વીકાર કરે છે
૩. દરેક જ્ઞાતાને સ્વતંત્ર જ્ઞાન થાય છે-જ ૪. દરેક જ્ઞાતામાં જ્ઞાન એકરૂપ હોય છે

૧૧. સાર્ત્ર અનુસાર ચેતનરૂપી સત્નું લક્ષણ કયું નથી ?

૧. સત્ જે છે તે છે-જ ૨. સત્ જેને માટે છે તે
૩. સત્ નથી તે છે ૪. સત્ છે તે નથી

૧૨. નીચેનામાંથી કયું વિધાન પુનરુક્તિ દોષવાળું છે ?

૧. સત્ જે છે તે છે ૨. સત્ જે નથી તે
૩. સત્ અસત્ છે ૪. સત્ છે-જ

૧૩. ‘અસત્ છે’ એ વિધાનમાં કયો દોષ આવે છે ?

૧. પુનરુક્તિદોષ ૨. સ્વ-વિરોધ-જ
૩. અનવસ્થાદોષ ૪. ચક્રદોષ

૧૪. સાર્ત્ર અનુસાર માણસ શું બને છે ?

૧. તેના ભાગ્યમાં છે તે બને છે ૨. જે નથી તે બને છે-જ
૩. જે છે તે બને છે ૪. કાંઈ પણ બનવું શક્ય નથી

૧૫. પરલક્ષી સત્ એટલે...

૧. બીજી વ્યક્તિની ચેતનાનો અનુભવ-જ ૨. વસ્તુનો અનુભવ

૩. પ્રણી સહિત માણસનો અનુભવ
વસ્તુનો અનુભવ

૪. પ્રણી સહિત

૧૭. શૂન્યનું અસ્તિત્વ શામાં હોય છે ?

૧. વસ્તુરૂપી સત્માં

૨. ચેતનરૂપી સત્માં-જ

૩. પારલૌકિક સત્માં

૪. અજ્ઞાત સત્માં

૧૭. શૂન્ય દ્વારા સાર્ત્ર શું સૂચવતા નથી ?

૧. અભાવ

૨. અજ્ઞાન

૩. નિષેધ

૪. વિધેય

૧૮. પ્રશ્નાર્થક ચેતના એટલે...

૧. એક જ્ઞાન અને બીજા જ્ઞાન વચ્ચે બનતો સેતુ
વચ્ચે બનતો સેતુ

૨. બે અભાવ

૩. અજ્ઞાનરૂપી અભાવ અને નકારાત્મક જવાબથી બનતો અભાવ વચ્ચેનો
સેતુ-જ

૪. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચે બનતો સેતુ

૧૯. સાર્ત્ર મુજબ વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

૧. ચેતન સત્ છે

૨. સત્ પોતે છે -જ

૩. અસત્ છે

૪. ઇશ્વરને આધીન છે

૨૦. ચેતનાના અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

૧. પોતાનામાં રત રહેવું

૨. પોતાનાથી સભાન હોવું-જ

૩. ઇશ્વરમાં રત રહેવું

૪. વિધાયક રહેવું

૨૧. ચેતના તેના મૂળ સ્વરૂપે કેવી છે ?

૧. સ્વયમ્ આધારિત છે

૨. પર આધારિત છે

૩. અસાધારણ સ્વયમ્ સ્ફુરિતતા છે-જ

૪. પરલક્ષી છે.

૨૨. માણસના મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યને કોણ અસર કરી શકતું નથી ?

૧. આવેગ-જ	૨. આવેશ
૩. પરિસ્થિતિ	૪. વાતાવરણ

૨૩. કલ્પનાની વિસ્તૃત ચર્ચા સાર્ત્રએ કયા પુસ્તકમાં કરી છે ?

૧. કલ્પનાનું મનોવિજ્ઞાન-જ	૨. કાલ્પનિકતા
૩. લાગણી	૪. સત્ અને શૂન્ય

૨૪. સાર્ત્ર કઈ પદ્ધતિથી મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓને વિચારે છે ?

૧. પ્રીતભાસવાદી-જ	૨. આભાસી
૩. મનોવૈજ્ઞાનિક	૪. તાત્ત્વિક

૨૫. કલ્પનાનો વિષય...

૧. અવાસ્તવિક અને સત્ છે	૨. સત્ અને વાસ્તવિક છે
૩. અવાસ્તવિક અને અસત્ છે-જ	૪. અસત્ અને વાસ્તવિક છે

૨૬. માણસના સત્ની ક્રિયાશીલતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

૧. હોવું અને કરવું	૨. હોવું, કરવું અને પામવું-જ
૩. પામવું અને કરવું	૪. હોવું અને પામવું

૨૭. સાર્ત્રના મતે સાહિત્યનો ઉદ્દેશ કેવો હોવો જોઈએ ?

૧. મૂળભૂત માન્યતા રજૂ કરવાનો	૨. મૂળભૂત લાગણી રજૂ કરવાનો
૩. મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યનો-જ	૪. ઈશ્વરના ગુણગાન કરવાનો

૨૮. સાર્ત્ર અનુસાર કયું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે ?

૧. સત્નું જ્ઞાન-જ	૨. વસ્તુનું જ્ઞાન
૩. સ્વ-નું જ્ઞાન	૪. અસત્નું જ્ઞાન

૨૯. ‘અસ્તિત્વવાદ’ શબ્દનો પ્રયોગ સૌપ્રથમ કોણે કર્યો ?

૧. સાર્ત્ર	૨. હેડોગર
૩. ગેબ્રિઅલ માર્શલ-જ	૪. કિર્કગાર્ડ

૩૦. સાર્ત્રની આત્મકાથાનું નામ શું છે ?

૧. “લા જ-દે- રેઝા”	૨. “લે-મા”-જ
૩. “લા-મો’ ર-દા લામ”	૪. “લા-દેરને શાં”

૩૧. અસ્તિત્વવાદી દર્શનના સ્થાપક કોણ છે ?

૧. કાર્લ યાસ્પર્સ અને હેડોગર-જ	૨. સાર્ત્ર
૩. એડમન્ડ હુસેર્લ	૪. કિર્કગાર્ડ

૩૨. સાર્ત્રના ચેતનાનાં ખ્યાલનું મૂળ કોના ચિંતનમાં છે ?

૧. ડેકાર્ટ-જ	૨. લાઇબ્નિસ
૩. સ્પિનોઝા	૪. કાન્ટ

૩૩. કિર્કગાર્ડ ક્યાંના વતની હતા ?

૧. અમેરિકા	૨. જર્મન
૩. ફ્રાંસ	૪. ડેન્માર્ક-જ

૩૪. નિત્શેના કયા ખ્યાલથી સાર્ત્ર પ્રભાવિત છે ?

૧. ઇશ્વરવાદ	૨. નિરીશ્વરવાદ-જ
૩. સર્વેશ્વરવાદ	૪. આભાસવાદ

૩૫. હુસેર્લ ક્યાંના વતની હતા ?

૧. અમેરિકા	૨. ડેન્માર્ક
૩. ફ્રાંસ	૪. જર્મન-જ

૩૬. હેગલ ક્યાંના વતની હતા ?

૧. અમેરિકા   ૨. ફ્રાન્સ
૩. જર્મન-જ   ૪. ડેન્માર્ક
૩૭. સાર્ત્રની કલામીમાંસા પર સૌથી વધુ પ્રભાવ ક્યા ચિંતકનો છે ?
૧. ક્રોચે-જ   ૨. હેગલ
૩. કિર્કગાર્ડ   ૪. હેડેગર
૩૮. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણ પર કોની અસર જણાય છે ?
૧. જહોન ડ્યૂઈ   ૨. વિલિયમ જેમ્સ
૩. વોટ્સન   ૪. ફ્રોઈડ-જ
૩૯. સત્ત્વ અને અસ્તિત્વના સંબંધની ચર્ચા મોટેભાગે કઈ પરંપરામાં થતી જોવા મળે છે ?
૧. ખ્રિસ્તી-જ   ૨. ફ્રેન્ચ
૩. જર્મન   ૪. હિન્દુ
૪૦. ‘માણસને શાપિત મુક્તિ છે’ એમ કોણ માને છે ?
૧. હેડેગર   ૨. હુસેર્લ
૩. કિર્કગાર્ડ   ૪. સાર્ત્ર-જ

